

Kuşaktan Kuşağa Değer ve Din Aktarımı

Sosyolojik Kuramdan Aile, Medya ve
Eğitim Araştırmalarına

— Editörler —

Doç. Dr. Murat KOBYA

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU

DWJAF

Kuşaktan Kuşğa Değer ve Din Aktarımı
Sosyolojik Kuramdan Aile, Medya ve Eğitim
Araştırmalarına

Editörler
Doç. Dr. Murat KOBYA
Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU

Bolu – 2026

KUŞAKTAN KUŞAĞA DEĞER VE DİN AKTARIMI

Sosyolojik Kuramdan Aile, Medya ve Eğitim Araştırmalarına

Editörler: Doç. Dr. Murat KOBYA – Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU

Bölüm Yazarları: Murat KOBYA, Sümeyra UZUN, Emrah DOĞANGÜN,
Muhammet Mustafa ÖZDERE

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan BALPETEK

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar DESIGN

Basım Tarihi: Ekim 2026

Yayıncı Sertifika No: 49837

E-ISBN: 978-625-5471-33-8

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvar kitabevi@gmail.com

© 2026. Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek yapılacak alıntılar dışında, editörlerin ve yayınevinin yazılı izni olmaksızın hiçbir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz. Bölümlerin bilimsel ve etik sorumluluğu bölüm yazarlarına aittir.

Atıf: Kobyas, Murat – Çoştus, Kamil (ed.). *Kuşaktan Kuşaağı Değer ve Din Aktarımı: Sosyolojik Kuramdan Aile, Medya ve Eğitim Araştırmalarına*. Bolu: , 2026.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
BÖLÜM YAZARLARI.....	vii

Murat KOBYA

BÖLÜM 1 – DİNÎ SOSYALLEŞMEDEN DİNÎ HABİTUSA: AKTARIM KURAMLARININ DETERMİNİZM-İRADecİLİK EKSENİNDE

YENİDEN OKUNMASI	1
1. Giriş.....	3
2. Kavramsal Zemin: Davranış, Amel ve Aktarım.....	4
3. Yeniden Üretim Kuramları: Aktarımın Yapısal ve Determinist Kanadı	6
4. İnşa ve Müzakere Kuramları: Aktarımın İradeci Kanadı	12
5. Sentez Arayışları: Yapı ile Fâillik Arasında Aktarım	16
6. Amelin Aktarımı: İslam Düşüncesinde Kuşaklararası Din Aktarımının Kavramsal Kaynakları.....	20
7. Tartışma: Aktarımın Üç Katmanı ve Kırılma Noktaları.....	24
8. Sonuç.....	27
Kaynakça.....	29

SümeYra UZUN

BÖLÜM 2 – TAŞINAN BELLEK: GÖÇMEN AİLEDE DİNÎ

AKTARIMIN KURUMDAN BELLEĞE KAYIŞI	33
1. Giriş.....	35
2. Kuramsal Çerçeve: Din, Bellek ve Süreklilik	36
3. Göç ve Dinî Kurumun Yeniden Konumlanması	40
4. Aile: Belleksel Taşıyıcı	42
5. Sonuç.....	45
Kaynakça.....	47

Emrah DOĞANGÜN

BÖLÜM 3 – DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN DİYANET ÇOCUK DERGİSİ'NİN İNCELENMESİ (2021-2022)

1. Giriş.....	51
2. Kavramsal Çerçeve.....	53
3. Yöntem.....	65
4. Bulgular ve Yorum.....	66
5. Sonuç ve Öneriler.....	71
Kaynakça.....	74

Muhammet Mustafa ÖZDERE

**BÖLÜM 4 – OKULDA DEĞER AKTARIMININ SOSYOLOJİK
GÖRÜNÜMÜ: 2024 DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM
PROGRAMININ NİTEL ANALİZİ..... 80**

1. Giriş	82
2. Yöntem	83
3. Bulgular	84
4. Temalar Arası İlişkiler.....	88
5. Sosyolojik Tartışma.....	89
6. Sonuç	90
Kaynakça	91

ÖNSÖZ

Değer ve din, insan yaşamının birbirini besleyen iki temel katmandır. Bireyin kendisini, ailesini, toplumunu ve nihayet varoluşunu anlamlı kılmasında bu iki katmanın birlikte işleyişi belirleyicidir. Kuşaktan kuşağa aktarıldıkları ölçüde değerler ve dinî anlam dünyaları, bir topluluğun sürekliliğini güvenceye alır; aktarım kesildiğinde ise yalnız bireyler değil, toplumun bellek dokusu da aşınır. Bu nedenle “kuşaktan kuşağa aktarım” meselesi; dinin, eğitimin, ailenin, medyanın ve okulun kesiştiği çok katmanlı bir sosyal-pedagojik mesele olarak hem din bilimleri hem eğitim bilimleri hem de sosyoloji araştırmaları için merkezî önemini korumaktadır.

Elinizdeki kitap, bu geniş ufku odak noktasına alan dört müstakil çalışmayı bir araya getirmektedir. Çalışmanın ortak sorusu şudur: Çağdaş toplumsal dönüşümlerin – göçün, dijitalleşmenin, öğretim programlarının yeniden yapılandırılmasının – gölgesinde değerler ve dinî anlam dünyası yeni kuşaklara nasıl aktarılmakta, aktarımın taşıyıcıları hangi dönüşümlere uğramaktadır? Dört bölüm bu soruyu birbirini tamamlayan düzlemlerde ele almaktadır: aktarımın kuramsal temelleri, aile ve göç bağlamı, çocuğa yönelik yaygın kurumsal yayıncılık ve örgün eğitim programı.

Birinci bölümde Murat Kobyay, kuşaklararası din ve değer aktarımını açıklayan sosyolojik kuramları determinizm-iradecilik ekseninde yeniden üretim, inşa ve sentez kuramları olarak üç küme hâlinde incelemekte; İslam düşüncesinin aktarıma ilişkin kavramlarını (fıtrat, taklit-ittibâ, riyazet, meleke) sosyolojik kuramla diyaloga sokmakta ve aktarımın içerik, pratik ve aidiyet-anlam katmanlarında farklı hızlarda gerçekleştiğini öne süren üç katmanlı bir çözümleme modeli önermektedir. İkinci bölümde Sümeysa Uzun, göçmen ailede dinî aktarımın kurumsal taşıyıcılardan (cami, cemaat, dinî otorite, ortak takvim) belleksel taşıyıcılara (dua, ritüel, nesne, anlatı, gündelik ev içi pratik) doğru yaşanan ağırlık kaymasını kavramsal düzeyde çözümlemekte; Hervieu-Léger’in “hatırlama zinciri olarak din” yaklaşımı ile Halbwachs’ın “kolektif bellek” kuramını eklemlerle beş boyutlu bir “taşıyıcılık dönüşümü” modeli önermektedir. Üçüncü bölümde Emrah Doğangün, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın aylık çocuk dergisi olan Diyanet Çocuk Dergisi’nin 2021-2022 arası yirmi dört sayısını, MEB öğretim programlarında belirlenen on kök değer açısından nitel içerik analiziyle incelemekte; derginin değer repertuarını hem sıklık hem anlatım tarzı hem de çocuğun gelişim özellikleri bakımından değerlendirmektedir. Dördüncü bölümde Muhammet Mustafa Özdere, 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yayımlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) öğretim programını, programın hangi değerleri listelediğinden

çok nasıl bir insan, öğrenci ve toplum tasavvuru kurduğu sorusu çerçevesinde çözümleyerek beş tematik eksenle sosyolojik bir okuma sunmaktadır.

Dört bölümün bir arada okunması, birinci bölümde çizilen kuramsal çerçeve ile aile–medya–okul üçgeninde seyreden değer ve din aktarımı meselesinin birbirini tamamlayan farklı görünümelerini yan yana getirmektedir. Böylece bir yanda değer ve dinî aktarımın özel alanı sayılan ailenin göç sonrası omuzlarına binen belleksel yük; öte yanda okul dışı yaygın bir kurumsal yayıncılığın çocuğa taşıdığı değer repertuarı; bir diğer yanda ise okulun örgün programı eliyle kurgulanan ideal insan ve toplum tasavvuru aynı analitik düzlemde ele alınmaktadır.

Kitabın hazırlanması; akademik emek, dostluk ve kurumsal iş birliğinin ürünüdür. Her şeyden önce bölüm yazarları Sayın Murat Kobya, Sayın Sümeyra Uzun, Sayın Emrah Doğangün ve Sayın Muhammet Mustafa Özdere’ye özenli araştırmaları ve sabırlı revizyon süreçlerindeki emekleri için teşekkür ederiz. Araştırma süreçlerimize her zaman destek olan Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığına, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü’ndeki mesai arkadaşlarımıza ve kitabın yayımlanma sürecinde emeği geçen tüm meslektaşlarımıza şükranlarımızı sunarız. Bu kitabın, değer ve din aktarımı meselesini aile, medya, eğitim ve toplum ilişkisi içinde düşünmek isteyen araştırmacılara, din eğitimcilerine, öğretmenlere, ebeveynlere ve lisansüstü öğrencilere mütevazı bir katkı sunmasını temenni ederiz.

Doç. Dr. Murat KOBYA

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU

Bolu, 2026

BÖLÜM YAZARLARI

Murat KOBYA

Bölüm 1 – Dinî Sosyalleşmeden Dinî Habitus: Aktarım Kuramlarının
Determinizm–İradecilik Ekseninde Yeniden Okunması

Sümeysra UZUN

Bölüm 2 – Taşınan Bellek: Göçmen Ailede Dinî Aktarımın Kurumdan
Belleğe Kayışı

Emrah DOĞANGÜN

Bölüm 3 – Değerler Eğitimi Açısından Diyanet Çocuk Dergisi’nin
İncelenmesi (2021-2022)

Muhammet Mustafa ÖZDERE

Bölüm 4 – Okulda Değer Aktarımının Sosyolojik Görünümü: 2024 Din
Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının Nitel Analizi

Editörler

Doç. Dr. Murat KOBYA – Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU

BÖLÜM 1

DİNİ SOSYALLEŞMEDEN DİNİ HABİTUSA: AKTARIM KURAMLARININ DETERMİNİZM- İRDECİLİK EKSENİNDE YENİDEN OKUNMASI*

Murat KOBYA**

Öz

Din, her kuşakta yeniden aktarılmak zorunda olan bir gerçekliktir; dinin toplumsal sürekliliği, inanç, pratik ve aidiyetin bir kuşaktan ötekine geçirilebilmesine bağlıdır. Bu bölüm, kuşaklararası din ve değer aktarımını açıklayan sosyolojik kuramları, sosyal bilimlerde insan davranışı tartışmasını uzun süredir biçimlendiren determinizm–iradecilik eksenini üzerinden yeniden okumaktadır. Bölümde aktarım kuramları üç küme altında ele alınmaktadır: Aktarımı toplumsal ya da bilişsel yapının kendini kopyalaması olarak gören *yeniden üretim kuramları* (Durkheim, Parsons, Bourdieu ve Passeron, sosyobioloji ve bilişsel din bilimi); aktarımı anlamın yeniden kurulması ve müzakeresi olarak gören *inşa kuramları* (Weber, Berger ve Luckmann, sembolik etkileşimcilik, Hervieu-Léger); yapı ile ollect arasında dolayım arayan *sentez kuramları* (Giddens, Bengtson’un aile merkezli boylamsal araştırması ve din psikolojisindeki bağlanma kuramı). Bölüm ayrıca İslam düşüncesinin aktarıma ilişkin kavramlarını —fitrat, vasiyet, taklit–ittibâ ayrımı, Gazzâlî’de riyazet ve İbn Haldun’da meleke— sosyolojik kuramla karşılıklı bir diyaloga sokmaktadır. Bu karşılaştırmadan hareketle dinî aktarımın *içerik*, *pratik* ve *aidiyet-anlam* olmak üzere üç katmanda ve farklı hızlarda gerçekleştiğini öne süren bir çözümleme modeli önerilmektedir. Modele göre yeniden üretim kuramları en güçlü açıklamayı pratik katmanında, inşa kuramları anlam katmanında, sentez kuramları ise katmanlar arası geçişlerde sunmaktadır. “İnanıp ait olmama”, “bulanık bağlılık” ve “ahlakçı terapötik deizm” gibi çağdaş örüntüler de bu katmanlar arasındaki eşitsiz aktarımın sonuçları olarak yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, dinî sosyalleşme, kuşaklararası aktarım, habitus, determinizm–iradecilik, fitrat, meleke.

* Bu bölüm; yazarın *Sosyal Bilimler ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012) adlı doktora tezine dayalı eserinde geliştirilen determinizm–iradecilik çözümleme ekseninden ilham alınarak, kuşaklararası din ve değer aktarımı sorununa uygulanmak suretiyle yeni kaynakların ilavesi ve yeni bir kuramsal çerçeveyle kaleme alınmıştır.

** Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, muratkobyay@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3221-1430.

Abstract

Religion is a reality that must be transmitted anew in every generation; its social continuity depends on whether belief, practice and belonging can be passed from one generation to the next. This chapter rereads the sociological theories of intergenerational religious and value transmission through the determinism–voluntarism axis that has long shaped debates on human behaviour in the social sciences. Transmission theories are examined in three clusters: *theories of reproduction*, which treat transmission as the self-replication of social or cognitive structure (Durkheim, Parsons, Bourdieu and Passeron, sociobiology and the cognitive science of religion); *theories of construction*, which treat it as the renegotiation of meaning (Weber, Berger and Luckmann, symbolic interactionism, Hervieu-Léger); and *theories of synthesis*, which seek mediation between structure and agency (Giddens, Bengtson’s longitudinal family study and attachment theory in the psychology of religion). The chapter also brings Islamic concepts of transmission —*fitra*, testament (*wasiyya*), the distinction between imitation (*taqlid*) and conscious following (*ittiba*), al-Ghazzali’s self-discipline (*riyada*) and Ibn Khaldun’s *malaka*— into dialogue with sociological theory. On this basis, it proposes an analytical model according to which religious transmission occurs on three layers —*content*, *practice* and *belonging-meaning*— at different speeds. Reproduction theories offer their strongest explanations at the level of practice, construction theories at the level of meaning, and synthesis theories at the transitions between layers. Contemporary patterns such as “believing without belonging” and “fuzzy fidelity” can thus be read as outcomes of uneven transmission across these layers.

Keywords: Sociology of religion, religious socialization, intergenerational transmission, habitus, determinism–voluntarism, *fitra*, *malaka*.

1. Giriş

Her din, kurucu kuşağın ölümüyle birlikte varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği sorusuyla yüz yüze gelir. Vahiy bir kez inmiş, peygamber tebliğini tamamlamış, ilk cemaat kurulmuş olabilir ancak bu inanç, pratik ve aidiyet örgüsünün bir sonraki kuşağın zihninde, bedeninde ve gündelik hayatında yeniden kurulamaması hâlinde dinin toplumsal varlığı tarihî bir hatıraya dönüşür. Bu bakımdan din sosyolojisinin en temel sorularından biri, dinin nasıl “devam ettiği” sorusudur. Modernleşme ve sekülerleşme tartışmalarının önemli bir kısmının, son tahlilde bir aktarım tartışması olduğu da söylenebilir: Kiliselerin boşalması, dinî bilginin zayıflaması, kurumsal aidiyetin çözülmesi ya da bireyselleşmiş maneviyat biçimlerinin yükselişi, her şeyden önce ebeveyn kuşağının dinî dünyasının çocuk kuşağına aynı biçimde geçmemesinin sonuçlarıdır (Voas, 2009; Hervieu-Léger, 2000).

“Aktarım” kelimesi ilk bakışta masum bir mecazdır: Bir paketin bir elden ötekine geçmesini, bir mirasın devredilmesini çağırıştırır. Oysa bu mecazın içinde önemli bir kuramsal tercih gizlidir. Din gerçekten bir “paket” gibi el değiştiren hazır bir içerik midir yoksa her kuşak aldığı mirası kendi deneyimleri içinde yeniden kuran, ayıklayan ve dönüştüren etkin bir özne midir? Çocuk, ebeveynlerinin dinî dünyasını alıp içine yerleştiren boş bir kap mıdır yoksa bu dünyayı yorumlayan, müzakere eden ve kimi zaman reddeden bir fâil midir? Bu sorular, sosyal bilimlerde insan davranışına ilişkin en köklü tartışmalardan birinin, yani determinizm–iradecilik tartışmasının aktarım alanındaki yansımasıdır.

Daha önceki çalışmalarımızda, insan davranışına ilişkin determinizm–iradecilik dikotomisinin hem sosyal bilimlerde hem de dinî ilimlerde teorik kamplamalara yol açtığını; sosyolojide pozitivist–natüralist anlayışın determinist kampta, ona tepki olarak doğan yorumlayıcı–inşacı perspektifin ise iradeci kampta yer aldığını göstermeye çalışmıştık (Kobyas, 2012a; 2012b; 2016). Din sosyolojisinde dinî davranışı açıklayan yoksunluk, sosyalleşme, rasyonel seçim ve anlam arayışı kuramlarını da aynı eksenle tartışmıştık (Kobyas, 2015). Ancak bu çalışmalarda sosyalleşme kuramı, insanların niçin dindar olduklarını açıklayan dört kuramdan biri olarak kısaca ele alınmış; dinin kuşaktan kuşağa geçişini bizatihi bir sorun olarak merkeze alan bir çözümleme yapılmamıştı. Bu bölüm, söz konusu çözümleme eksenini kuşaklararası din ve değer aktarımı sorununa taşıyarak bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bölümün temel iddiası şudur: Kuşaklararası din aktarımını açıklayan kuramlar, aktarımın öznesine ve nesnesine ilişkin örtük varsayımları bakımından determinizm–iradecilik eksenini üzerinde konumlandırılabilir fakat bu kuramlar birbirinin alternatifi olmaktan çok, dinin farklı katmanlarının aktarımını

açıklamada farklı güçlere sahip tamamlayıcı açıklamalardır. Dinin akide, ibadet ve cemaat şeklindeki üç temel ifade biçimine (Wach, 1995) karşılık gelen içerik, pratik ve aidiyet-anlam katmanları, kuşaklar arasında aynı hızla ve aynı mekanizmalarla aktarılmaz. Yeniden üretim kuramları en güçlü açıklamayı bedenleşmiş pratikler düzeyinde, inşa kuramları anlam ve kimlik düzeyinde, sentez kuramları ise katmanlar arasındaki geçiş ve kırılma noktalarında sunar.

Bölüm, nitel belge incelemesine dayalı kuramsal-karşılaştırmalı bir çalışmadır. İlk kısımda “davranış”, “amel”, “sosyalleşme”, “enkültürasyon”, “yeniden üretim” ve “bellek” kavramları arasındaki ayrımlar netleştirilmektedir. Ardından aktarım kuramları yeniden üretim, inşa ve sentez başlıkları altında incelenmektedir. Bölümün özgün katkılarından birini oluşturan altıncı kısımda, İslam düşüncesinin aktarıma ilişkin kavramları —fitrat, vasiyet, taklit ve ittibâ, Gazzâlî’de riyazet ve İbn Haldun’da meleke— sosyolojik kuramla karşılıklı bir diyaloga sokulmaktadır. Tartışma kısmında ise üç katmanlı bir aktarım modeli önerilmekte ve bu model Avrupa, Amerika ve Türkiye’deki ampirik bulgular ışığında değerlendirilmektedir.

2. Kavramsal Zemin: Davranış, Amel ve Aktarım

2.1. Dinî Davranıştan Dinî Aktarıma

Sosyolojinin inceleme konusu olan sosyal davranış, Weber’in klasik tanımıyla, aktörün yüklediği öznel anlam bakımından başkalarının geçmiş, şimdiki ya da gelecekte beklenen davranışlarına yönelen davranıştır (Weber, 2007, 10-11). Dinî davranış ise sosyal davranışın özel bir türü olup ya doğrudan dinî bir eylemdir (ayin, ibadet, dua vb.) ya da dinî form ve muhtevalarla şekillenmiş bir davranıştır. Weber’in eylem tipolojisinde dinî davranış, kendi başarı ihtimalinden bağımsız olarak belirli bir değerin bilinçli olarak gerçekleştirilmesine yönelik “değer yönelimli rasyonel davranış” kategorisine dâhildir (Kobyas, 2015, 52). Dinî ilimlerde sosyal bilimlerdeki davranış kavramının karşılığı ise “amel”dir. Amel kavramı, sosyal bilimlerdeki davranış kavramı gibi dinî ilimlerde merkezî bir öneme sahiptir ve neredeyse hiçbir zaman dinî inancı ifade eden iman kavramından ayrı düşünülmez. Zâhirî ve bâtinî amel ayrımı ve imanın “kalbin ameli” olarak nitelendirilmesi, dinî ilimlerdeki amel tasavvurunun hem dış davranışı hem de iç yaşantıyı kuşatan geniş bir kavram olduğunu gösterir (Kobyas, 2012b, 181, 192).

Bu kavramsal zemin, aktarım sorununu ele alırken belirleyici bir soruyu gündeme getirir: Kuşaktan kuşağa aktarılan şey tam olarak nedir? Bir inanç önermeler dizisi mi, bir ibadetler takvimi mi, bir cemaate aidiyet duygusu mu, yoksa bunların hepsini birbirine bağlayan bir dünya görüşü mü? Din bilimleri literatürü, dinin tek boyutlu bir olgu olmadığını uzun süredir vurgulamaktadır.

Joachim Wach, dinî tecrübenin tezahürlerini üç ifade biçimi altında toplar: Dinin teorik ifadesi olan akide, pratik ifadesi olan ibadet ve sosyolojik ifadesi olan dinî cemaat (Wach, 1995; Günay, 1998, 217). Glock ve Stark ise dindarlığın inanç, ibadet, dinî tecrübe, bilgi ve etkileme olmak üzere beş boyutunu birbirinden ayırır (Aktay – Köktaş, 2007, 252-253). Bu çok boyutluluk, aktarım çalışmalarının çoğu zaman göz ardı ettiği bir gerçeği hatırlatır: Bir kuşağın “dinini” bir sonraki kuşağa aktarması, aslında birbirinden kısmen bağımsız işleyen birden fazla aktarım sürecinin toplamıdır. Bir genç, ebeveynlerinin inanç esaslarını benimsediği hâlde ibadet pratiklerini sürdürmeyebilir; ya da bayram namazlarına, cenaze törenlerine ve aile içi dinî geleneklere katılmayı sürdürdüğü hâlde inanç içeriği bakımından ebeveynlerinden belirgin biçimde uzaklaşmış olabilir.

2.2. Sosyalleşme, Enkültürasyon, Yeniden Üretim ve Bellek

Aktarım olgusunu adlandırmak için kullanılan kavramlar, her biri farklı bir kuramsal ontolojiyi taşıyan dört ana kümede toplanabilir. Bu kavramların birbirinden ayrıştırılması, ilerleyen kısımlardaki tartışmanın netliği bakımından önemlidir.

Sosyalleşme kavramı, sosyolojide bireyin içinde doğduğu toplumun değer, norm ve rollerini öğrenerek toplumun bir üyesi hâline gelme sürecini ifade eder. Sosyalleşme kuramına göre dinî davranış, inanç ve tecrübeler kültürün bir parçasıdır ve kültürün diğer unsurları gibi kuşaktan kuşağa aktarılır. Dünyanın farklı bölgelerinde yetişen çocukların, içinde yetiştikleri bölgenin dinî inanışlarını benimsemeye eğilimli olmaları bu açıklamanın en güçlü kanıtı olarak sunulur (Furseth – Repstad, 2011, 208; Argyle – Beit-Hallahmi, 2004, 257-258). Sosyoloji tarihinde sosyalleşme ve rol kuramları daha çok işlevselcilikle ilişkilendirilmiş bu nedenle sosyalleşme kavramı, toplumsal düzenin sürekliliğini önceleyen ve bireyi büyük ölçüde edilgen bir alıcı olarak tasavvur eden bir kuramsal tercihi de bünyesinde taşımıştır (Kobya, 2015, 59).

Enkültürasyon (kültürleme) kavramı ise antropolojik bir kökene sahiptir ve bireyin kendi kültürünü edinme sürecini, toplumsal rollerden çok semboller, anlamlar ve örtük bilgiler düzeyinde vurgular. Bu kavram, aktarımı norm ve rol öğrenmesine indirgemek yerine, bir “dünya görme biçiminin” edinilmesi olarak kavramaya imkân tanır.

Yeniden üretim kavramı, özellikle Bourdieu’nün çalışmalarıyla birlikte, aktarımın tarafsız bir öğrenme süreci olmadığını, aksine mevcut toplumsal ilişkileri ve hiyerarşileri kendiliğinden sürdüren bir mekanizma olduğunu vurgular. Bu kavramla birlikte aktarım sorusu “ne öğreniliyor?” sorusundan “kim, neyi, kimin adına ve hangi güç ilişkileri içinde aktarıyor?” sorusuna dönüşür.

Bellek kavramı ise son dönem din sosyolojisinde, özellikle Hervieu-Léger’in katkısıyla, aktarımı bir geleneğin sürekliliğine yapılan referans olarak ele alır. Bu yaklaşımda din, bireyin kendisini bir “inanç soy zincirine” bağlamasının yoludur ve aktarım, bu zincirin halkalarının korunması ya da kopmasıdır (Hervieu-Léger, 2000).

Bu dört kavram, aktarımın öznesine biçtikleri rol bakımından açıkça farklılaşır. Sosyalleşme ve yeniden üretim kavramları yapıyı ve aktarım kurumlarını öne çıkarırken enkültürasyon ve bellek kavramları ise anlamı, yorumu ve sürekliliğin öznel inşasını vurgular. Dolayısıyla bu kavramlar arasındaki tercih, determinizm–iradecilik ekseninde örtük bir konum alışı da ifadesidir.

3. Yeniden Üretim Kuramları: Aktarımın Yapısal ve Determinist

Kanadı

Yeniden üretim kuramlarının ortak varsayımı, kuşaklararası aktarımın öznesinin birey değil yapı olduğudur. Bu kuramlarda aktarımı mümkün kılan güç; toplum, sosyal sistem, sınıfsal yapı, bilinçdışı ya da insan zihninin evrimsel mimarisi olabilir. Fakat her durumda birey, kendisinden önce var olan ve kendisini aşan bir düzenin taşıyıcısı olarak tasavvur edilir. Natüralist-pozitivist sosyolojinin genel karakteriyle uyumlu biçimde bu kuramlar, doğanın sabit kanunlarla yönetilmesi gibi insan davranışlarının da şu ya da bu biçimde toplumsal ya da doğal bir yapı tarafından belirlendiği kabulüne dayanır (Koby, 2016, 2-3).

3.1. Durkheim: Kolektif Bilinç ve Ahlak Eğitimi

Durkheim’ın toplum tasavvurunda toplumu bir arada tutan şey, temel bir değerler sistemi, yani bir ahlaki konsensüs ya da kolektif bilince dayanan normlardır (Slattery, 2008, 34-35). Toplumsal olgular bireye dışsaldır ve onun üzerinde zorlayıcı bir güce sahiptir: Her insan, kendisinden önce var olan, kurulu ve verili bir toplum içinde dünyaya gelir. Bir sosyal olgunun bireyden önce var olması, onun bireyin dışında bir varlığa sahip olduğunu gösterir (Giddens, 2009, 149-150; Swingewood, 1998, 125). Bu ontolojinin aktarım sorununa çevirisi oldukça açıktır: Kuşaklararası aktarım, toplumun kendi ahlaki gerçekliğini yeni kuşakların bilincine yerleştirmesinden ibarettir. Mekanik dayanışmanın hâkim olduğu geleneksel toplumlarda uyum; sosyalleşme, aile ve din gibi temel toplumsal düzenlemeler aracılığıyla adeta kendiliğinden sağlanır (Slattery, 2008, 115).

Durkheim’ın aktarım kuramının en sistematik ifadesi ise, Sorbonne’da verdiği derslerden derlenen *Ahlak Eğitimi* adlı eserinde bulunur (Durkheim, 2016, 39-72,

73-122, 123-153). Durkheim burada ahlakın üç temel unsurunu ayırt eder: Disiplin ruhu, sosyal gruplara bağlılık ve iradenin özerkliği. İlk iki unsur, bireyin kendisini aşan bir düzene tabi olmasını ve kolektif bir varlığa adanmasını ifade ederken; üçüncü unsur, bu tabiiyetin dışarıdan dayatılmış bir zorlama olarak değil, kuralların gerekçesinin anlaşılması yoluyla içten benimsenmesini öngörür. Durkheim'ın bu eserdeki asıl kaygısı, ahlakın uzun süre dinî kavramlar aracılığıyla aktarılmış olmasından kaynaklanan bir sorundur: Ahlak eğitimi dinî temellerinden ayrıldığında, dinin ahlaki işlevini yerine getirecek rasyonel ikameler bulunmazsa aktarılan şey ahlakın kendisi değil, onun içi boşaltılmış kabuğu olacaktır. Bu nedenle Durkheim için okul, ailenin ve dinin geleneksel olarak üstlendiği ahlaki aktarım işlevini devralması gereken kurumdur.

Durkheim'ın bu yaklaşımı, din ve değer aktarımı bakımından iki önemli tespit içerir. Birincisi, aktarım her şeyden önce bir *disiplin* meselesidir. Değerler, kurallara alışma ve onlara uyma pratikleri yoluyla aktarılır. İkincisi, dinin aktarım işlevi, dinin kendisinden ayrıştırılabilir bir toplumsal işlevdir ve bu işlev başka kurumlar tarafından devralınabilir. Bu ikinci tespit, Durkheim'ın din sosyolojisinin işlevselci karakterini açıkça yansıtmaktadır. Ancak Durkheim'ın sosyal olguları şeyler olarak inceleme ilkesi ve bu olguların bireye dışsal ve zorlayıcı olduğu vurgusu, aktif insan özne tarafından inşa edilmiş ve anlamlandırılmış bir sosyal dünya tasavvurundan oldukça uzaktır. Nitekim Durkheim'ın yeterli bir özne kuramına sahip olmadığı ve ollect-yapı düalizmine tatmin edici bir açıklama getiremediği söylenebilir (Koby, 2012a, 50). “İradenin özerkliği” unsuru bu eksikliği gidermeye yönelik bir çaba olarak okunabilirse de Durkheim'da özerklik son tahlilde toplumun koyduğu kuralları anlayarak onaylamaktan öte bir anlam taşımaz.

3.2. Parsons: Gizil Kalıp Korunması ve İçselleştirme

Durkheim'ın işlevselci mirasını sistematik bir eylem kuramına dönüştüren Talcott Parsons, kuşaklararası aktarımı toplumsal sistemin varlığını sürdürebilmesi için yerine getirmesi gereken işlevsel zorunluluklardan biri olarak tanımlamıştır (Parsons, 1951). Parsons'a göre bütün yaşayan sistemlere özgü dört işlevsel zorunluluk vardır: Uyum, amaca ulaşma, bütünleşme ve gizil kalıp korunması. Bunlardan sonuncusu, belli bir düzen veya norma göre sistem içindeki eylemin devamlılığının sağlanması sorunuyla ilgilidir (Poloma, 2011, 170). Bir başka deyişle bu işlev, toplumun kendi kültürünü bir kuşaktan diğerine aktarma zorunluluğuna, yani örüntü devamlılığına işaret eder (Slattey, 2008, 377). Parsons'ın eylem sisteminde bu işlevi yerine getiren kültürel sistemdir ve kültür, öğrenme ve içselleştirme yoluyla edinilerek kişilik sisteminin de esaslı bir parçası hâline gelir (Koby, 2012a, 60).

Parsons'ın kuramında aile, bu içselleştirmenin birincil mekânıdır. Kalıp değişkenler çözümlemesinde ebeveyn-çocuk ilişkisi; duygusallık, nitelik (atfedilmişlik), özgüllük ve yaygınlık değişkenleriyle tanımlanır (Poloma, 2011, 165). Bu tespit, aktarım sorunu bakımından son derece önemlidir: Aktarımın ilk ve en köklü biçimi, duygusal yoğunluğu yüksek, performans değil doğrudan aidiyete dayalı ve hayatın bütününe kuşatan bir ilişki içinde gerçekleşmektedir. Dinî değerlerin bu ilişki içinde aktarılması, onların sonradan edinilen bilgilerden farklı olarak kişiliğin en derin katmanlarına yerleşmesini açıklar.

Ne var ki Parsons'ın kuramında aktarım, sistemin dengeye ulaşma eğiliminin bir parçasıdır. Sistemde herhangi bir düzensizlik ya da normdan sapma ortaya çıktığında sistem kendini ayarlar ve normal konumuna dönmeye çalışır (Koby, 2012a, 60). Bu çerçevede kuşaklar arasındaki dinî farklılaşma, ancak bir “sapma” ya da “aksaklık” olarak kavramsallaştırılabilir. İşlevselci teoride birey aktörler, toplumsal yapının kurumsal ihtiyaçlarını karşılamak için kendilerine verilen rolü oynamaya mecbur kader mahkûmları gibi görünmektedir (Koby, 2012a, 233). Nitekim sosyalleşme kuramını eleştirenler, kuramın normların içselleştirilmesi konusunda fazla iyimser olduğunu, bireyin daima toplumsal onay arayacağı düşüncesini abarttığını ve son derece determinist bir davranış tasavvuru ortaya koyduğunu ileri sürmüşlerdir (Furseth – Repstad, 2011, 210-211).

3.3. Bourdieu ve Passeron: Pedagojik Eylem, Sembolik Şiddet ve Dinî Habitus

Yeniden üretim kuramlarının en etkili ve en eleştirel versiyonu, Pierre Bourdieu ile Jean-Claude Passeron'un eğitim sistemine ilişkin kuramsal çalışmasında ortaya konmuştur (Bourdieu – Passeron, 1977, 5). Parsons'ın aktarımı toplumsal bütünleşmenin tarafsız bir işlevi olarak gördüğü yerde, Bourdieu ve Passeron aktarımın hiçbir zaman tarafsız olmadığını ileri sürerler. Onlara göre her pedagojik eylem, keyfi bir güç tarafından keyfi bir kültürün dayatılması olması bakımından nesnel olarak bir *sembolik şiddet* biçimidir. Buradaki “keyfilik”, aktarılan kültürün değersiz olduğu anlamına gelmez; aktarılan kültürün evrensel bir zorunluluktan değil, belirli bir toplumsal grubun konumundan ve çıkarlarından kaynaklandığını, fakat bu keyfilikğin aktarım sürecinde gizlenerek “doğal” ve “meşru” bir şey gibi algılandığını ifade eder.

Bourdieu ve Passeron'un kuramında aktarımın asıl ürünü *habitus*dur. Pedagojik çalışma, kültürel keyfinin ilkelerini içselleştirmiş, pedagojik eylem sona erdikten sonra da varlığını sürdürebilen kalıcı bir eğilimler sistemi üretir. Bu çerçevede ailede gerçekleşen birincil pedagojik eylem, *birincil habitusu* üretir ve sonraki bütün pedagojik eylemler —okul, dinî kurumlar, medya— bu birincil habitus üzerine inşa edilir. Bourdieu'nün genel kuramında habitus, toplumsal

aktörler olarak belirli kültür veya alt kültürlerde yaşamamız sonucunda sahip olduğumuz devamlı bir algılama, düşünce ve eylem şemaları sistemi olarak tanımlanır (Wallace – Wolf, 2004, 133; Layder, 2006, 204, 227). Habitus yeniden üretimin anahtarıdır çünkü toplumsal hayatı meydana getiren düzenli ve tekrarlanan uygulamaları tayin eder (Wallace – Wolf, 2004, 133-134).

Bourdieu'nün din sosyolojisine doğrudan katkısı ise “dinî alan” kavramıdır (Bourdieu, 1971). Bourdieu'ye göre dinî alan, kurtuluş mallarının meşru yönetimi üzerinde tekel kurma mücadelesinin yaşandığı bir alandır ve bu alanda dinî uzmanlar ile sıradan inananlar arasında bir dinî iş bölümü ortaya çıkar. Dinî uzmanların yükselişi, sıradan inananların dinî bilgi ve beceriler bakımından mülksüzleştirilmesiyle eş zamanlı bir süreçtir. Bu kavramsallaştırma aktarım sorununa önemli bir boyut kazandırır: Kuşaklararası din aktarımı yalnızca aile içinde gerçekleşen yatay bir süreç değil, aynı zamanda dinî alanın kurumsal aktörlerinin (din görevlileri, din eğitimi kurumları, dinî cemaatler) neyin “meşru” din olduğunu belirleme mücadelesiyle iç içe geçmiş dikey bir süreçtir. Aile içinde aktarılan “halk dindarlığı” ile resmî dinî kurumların aktarmaya çalıştığı “sahih din” arasındaki gerilim, bu çerçevede dinî alan içindeki sembolik bir mücadelenin parçası olarak okunabilir.

Habitus kavramının aktarım çalışmaları açısından taşıdığı asıl değer, dinin bedenleşmiş boyutunu görünür kılmasıdır. Dinî aktarımın önemli bir kısmı, açık bir öğretim sürecinden çok örtük bir alıştırma süreci olarak gerçekleşir: Abdest alma biçimi, namaz kılan bir bedenin duruşu, mukaddes kabul edilen nesnelere karşı gösterilen saygı jestleri, Kur'an'ın yüksekte tutulması, ekmeğin yere düşürülmemesi, besmeleyle işe başlanması gibi davranışlar çoğu zaman sözlü bir gerekçelendirme olmaksızın, bir “nasıl yapılır” bilgisi olarak aktarılır. Bu bilgi, bilinçli bir tercihin değil bedenin hafızasının ürünüdür. Bu nedenle bir kuşak inanç içeriği bakımından ebeveynlerinden uzaklaştığında bile, bedenleşmiş dinî jestler ve hassasiyetler uzun süre varlığını koruyabilir.

Bununla birlikte Bourdieu'nün kuramı, bütün sentez iddiasına rağmen determinist bir eğilim taşır. Bourdieu habitusu bir taraftan sosyal davranışı motive eden, şartlandıran, insani yaratıcılığı ve dolayısıyla sosyal değişmeyi mümkün kılan bir olgu olarak tasvir ederken; diğer taraftan onun sosyokültürel yapı ve sosyal sınıf tarafından tayin edilmiş olduğunu da vurgulamaktadır (Layder, 2006, 247; Kobya, 2016, 12). Bu gerilim, aktarım sorununda daha da belirginleşir: Habitus kuramı, ebeveyn kuşağının dinî eğilimlerinin çocuk kuşağında nasıl sürdüğünü güçlü bir biçimde açıklarken, bir kuşağın neden ve nasıl ebeveynlerinden kopabildiğini açıklamakta zorlanır.

3.4. Biyolojik Determinizmin Dönüşü: Sosyobiolojiden Bilişsel Din Bilimine

Yeniden üretim kuramlarının en radikal versiyonu, aktarımın öznesini toplumsal yapıdan biyolojik evrime kaydıran yaklaşımlardır. Edward O. Wilson tarafından geliştirilen sosyobiyoloji kuramı, insan da dâhil olmak üzere tüm organizmaların sosyal davranışlarının biyolojik bir temeli olduğunu ileri sürer ve canlıların anatomileri gibi davranışlarının da kültürün değil, doğal seçim yoluyla işleyen biyolojik evrimin ürünü olduğunu savunur (Wilson, 1975; Wallace – Wolf, 2004, 448-449). Sosyobiyologlara göre tüm kültürlerde müşterek olan davranış kalıpları ve kurumlar, yani “kültürel evrenseller”, kültürün önemli bir kısmının öğrenmeden çok biyolojik kalıtlema geldiğini göstermektedir (Arslantürk – Amman, 2001, 459-460). Wilson, *İnsan Doğası Üzerine* adlı eserinde bu bakış açısını dine de uygulamış ve dinî eğilimi, insan türünün evrim tarihi içinde grup bağıllığını ve uyumu güçlendiren uyarlanmış bir davranış eğilimi olarak yorumlamıştır (Wilson, 2004, 169-193).

Sosyobiyoloji, geleneksel determinist sosyoloji kuramlarından farklı olarak davranışı belirleyen bir sosyal yapı nosyonu yerine biyolojik evrim sürecini ikame etmiştir ve determinist eğilimi açıktır (Koby, 2012a, 119). Ancak sosyobiolojinin din çalışmalarına mirası, 1990’lardan itibaren gelişen ve kısaca “bilişsel din bilimi” olarak adlandırılan alanda daha incelikli bir biçim kazanmıştır. Pascal Boyer’in öncü çalışması, dinî kavramların insan zihninin olağan bilişsel sistemleri üzerinde işlediğini ve en kolay aktarılan dinî kavramların, gündelik beklentileri yalnızca küçük ölçüde ihlal eden “asgari ölçüde sezgi-karşıtı” kavramlar olduğunu ileri sürmüştür (Boyer, 2001). Bu yaklaşıma göre bazı dinî temsillerin kuşaklar boyunca kalıcılığı, onların hatırlanabilirliği ve iletilebilirliğiyle yakından ilişkilidir. Ara Norenzayan ise “büyük tanrılar” olarak adlandırdığı, insanları gözeten ve ahlaki davranışı denetleyen tanrı inançlarının, büyük ölçekli toplumlarda yabancılar arasındaki iş birliğini mümkün kılması sayesinde kültürel evrim içinde seçilerek yayıldığını savunmuştur (Norenzayan, 2013).

Bilişsel din bilimi, aktarım sorusuna sosyolojiden oldukça farklı bir açıdan yaklaşır: Burada sorulan soru, “Toplum dini nasıl aktarır?” değil, “İnsan zihni hangi dinî temsilleri aktarmaya yatkındır?” sorusudur. Bu yaklaşım, dinin evrenselliğini ve bazı dinî kavramların kültürler arası benzerliğini açıklama bakımından dikkat çekici olmakla birlikte, determinizmin kaynağını toplumsal yapıdan bilişsel mimariye kaydırmaktan öteye geçmez. Aktarımın içeriğini belirleyen şey, aktörün anlam arayışı ya da tarihsel-toplumsal bağlam değil, insan türünün evrimsel geçmişinde biçimlenmiş zihinsel yatkınlıklardır. Bu nedenle bilişsel din bilimi, dinin “neden” bu kadar yaygın olduğunu açıklayabilse de

belirli bir dinin belirli bir ailede, belirli bir tarihsel dönemde “nasıl” ve “ne kadar” aktarıldığını açıklamakta sınırlı kalır.

3.5. Psikanalitik Determinizm: Baba İmgesi ve Kolektif Bilinçdışı

Yeniden üretim kuramları arasında psikanalitik yaklaşımlar ayrı bir yere sahiptir çünkü bu yaklaşımlar aktarımın mekânı olarak toplumsal kurumları değil, bireyin ruhsal yapısını gösterir. Freud’a göre din, insanın tabiat karşısındaki çaresizliğinin, çocukluktaki güçlü ve koruyucu baba imajının devamı mahiyetinde bir tanrı arzusu doğurmasının ürünüdür. Buna göre din, çocukluktaki acziyet duygusuna ve koruyucu baba ihtiyacına cevap veren bir yansımada ibarettir (Köse, 2005, 120-131). Bu açıklama, aktarım sorunu bakımından dikkat çekici bir sonuç doğurur: Freud’da dinin kuşaklar arasındaki sürekliliği, inanç içeriğinin öğretilmesinden önce, ebeveyn–çocuk ilişkisinin duygusal yapısının yeniden üretilmesine bağlıdır. *Totem ve Tabu*’da ise Freud dinin kökenini, ilkel sürüde babanın öldürülmesi ve ardından duyulan suçluluk duygusunun kuşaklar boyunca kalıcılaşan ritüeller ve yasaklar biçiminde sürmesiyle açıklamıştır (Ayten, 2010, 55-56). Böylece Freud, dinin aktarımını filogenetik bir hafıza düzeyine taşımıştır.

Jung ise dinin kaynağını, daha önceki nesillerin birikimli tecrübelerini kapsayan, tüm insanlarda ortak ve kalıtsal olarak var olan kolektif bilinçdışına bağlamıştır. Ona göre kolektif bilinçdışında ilk zamanlardan beri var olan imgeler, yani arketipler bulunur ve kolektif bilinçdışı bu imgeler vasıtasıyla nesilden nesile aktarılır (Ayten, 2010, 74, 76). Jung, Freud’un aksine dinî inancı sağlıklı olmanın bir göstergesi olarak görmüş; ancak bireyi bilinçdışının etkisi karşısında çaresiz bir varlık olarak tasavvur ettiği için, dini ve tanrıyı kabul konusunda insanın irade sahibi olmadığını ima eden determinist bir kuram ortaya koymuştur (Ayten, 2010, 81, 85).

3.6. Ara Değerlendirme: Aktarım Bir Kopyalama mıdır?

Yeniden üretim kuramlarının tamamında aktarım, bir tür kopyalama süreci olarak tasavvur edilmektedir. Kopyalanan şey kolektif bilinç, kültürel kalıp, sınıfsal habitus, evrimsel olarak seçilmiş bilişsel yatkınlıklar ya da bilinçdışı imgeler olabilir fakat her durumda aktarımın başarısı, yeni kuşağın eski kuşağa ne ölçüde benzediğiyle ölçülür. Bu kuramlar, dinî sürekliliğin şaşırtıcı gücünü, yani bireylerin büyük çoğunluğunun hayatları boyunca ailelerinin dinî geleneği içinde kalmasını ve bedenleşmiş dinî alışkanlıkların inanç içeriğinden daha uzun ömürlü olmasını açıklamada güçlüdür.

Ne var ki aynı kuramlar, değişimi açıklamada belirgin biçimde zayıftır. Sosyalleşme kuramı, kültür içi bireysel dinî davranış farklılıklarını; yaşa, kişiliğe

ya da belirli bir sosyal sınıfa mensup olmaya bağılı farklı dindarlık eğilimlerini dikkate almaz; dinî hareketlerin zaman içinde değışime uğrayabileceğini, eskilerin yıkılıp yenilerinin yükselebileceğini hesaba katmaz (Argyle – Beit-Hallahmi, 2004, 258). Dinî farklılaşma ve çoğulculuğun yaşandığı, kurumsal dindarlığın gerileyip bireysel dinî tercihlerin ön plana çıktığı modern toplumlarda bireyin dinî sosyalleşme sonucunda hiç sorgulamaksızın belirli dinî örüntüleri yerine getirdiğini savunmak kolay değildir (Furseth – Repstad, 2011, 212-213). Din değıştirme, dinî yeniden canlanma, ebeveynlerinden daha dindar ya da daha az dindar olan kuşaklar ve aynı aile içinde farklı dinî yönelimlere sahip kardeşler gibi olgular, aktarımın kopyalamadan fazlası olduğunu göstermektedir. Bu boşluğu dolduran ikinci kuram kümesi, aktarımın öznesini yapıdan bireye kaydıran inşa kuramlarıdır.

4. İnşa ve Müzakere Kuramları: Aktarımın İradeci Kanadı

Yorumlayıcı-inşacı perspektife göre sosyal bilimlerin araştırma konusu olan insan kendi sosyal dünyasını inşa edebilecek ve kontrolü altına alabilecek güçte; bilinçli, irade sahibi, yaratıcı, başkalarının eylemlerini yorumlayan ve dikkate aldıklarına dayanarak bir eylem çizgisi geliştiren bir varlıktır. Toplumsal dünya da insan davranışlarını belirleyen sabit, verili, harici bir yapı değil; insanlar arası etkileşim içinde var edilen ve yorumlama süreci içinde her an değıştirilip dönüştürülen bir inşadır (Poloma, 2011, 243-244; Slattey, 2008, 236-237). Bu perspektifin aktarım sorununa uygulanması, yeni kuşağı edilgen bir alıcı olmaktan çıkarıp aldığı mirası yorumlayan, ayıklayan ve yeniden kuran etkin bir özneye dönüştürür.

4.1. Weber: Gelenekten Değere, Karizmadan Kuruma

Weber’in eylem tipolojisi, aktarım sorununa ilişkin dikkat çekici bir ayrım içerir. Geleneksel eylem, âdet ve alışkanlığın etkisi altında gerçekleştirilir; alışılmış uyarıcılar karşısında sürüp giden gevşek bir tepkidir ve anlamlı olarak yönlendirilmiş eylemlerin tam sınırında bulunur. Değer yönelimli rasyonel eylem ise eylemi yönlendiren değerin bilinçli olarak benimsenmesini ve tutarlı biçimde gerçekleştirilmesini gerektirir. Geleneksel değerler rasyonelleştikçe, geleneksel eylem değer yönelimli rasyonel eyleme yaklaşır (Giddens, 2009, 246; Özlem, 2001, 336).

Bu ayrımın aktarım bakımından anlamı şudur: Aynı dinî davranış —örneğin bir bayram namazına katılım— bir genç için ailesinden devraldığı bir alışkanlığın sürdürülmesi, yani geleneksel bir eylem; bir başkası için ise bilinçli olarak benimsenmiş bir değerin ifadesi, yani değer yönelimli rasyonel bir eylem olabilir. Dışarıdan bakıldığında “başarılı bir aktarım” gibi görünen iki durum, eylemin

öznel anlamı bakımından birbirinden tamamen farklıdır. Weber'in anlayıcı sosyolojisi, aktarımın başarısını davranışın kopyalanmasıyla değil, davranışa yüklenen anlamın niteliğiyle değerlendirmeyi mümkün kılar. Bu bakımdan Weber'de aktarım, gelenekselden değer-rasyonele doğru bir dönüşümün imkânını da içinde barındırır: Devralınan bir pratik, bilinçli bir sahiplenmeyle yeniden anlamlandırılabilir.

Weber'in aktarım kuramına asıl katkısı ise karizmanın gündelikleşmesi kavramıdır (Weber, 1978, 246-254). Karizma; mutad olanın dışında, olağanüstü olarak algılanan bir niteliktir (Weber, 2012, 86). Weber'e göre karizmatik otorite, doğası gereği kişiseldir ve gündelik hayatın kurumlarına yabancısıdır; bu nedenle karizmatik bir hareket, kurucusunun ölümünden sonra varlığını sürdürmek istiyorsa karizmayı kurumsal, geleneksel ya da hukuki-rasyonel biçimlere dönüştürmek zorundadır. Bu dönüşüm, aslında bir aktarım sorununun çözümüdür: Kurucu kuşağın doğrudan yaşadığı olağanüstü tecrübe, sonraki kuşaklara ancak kurumlaşmış bir öğreti, düzenli bir ibadet takvimi ve meşru bir otorite yapısı aracılığıyla aktarılabilir. Ancak aktarım için zorunlu olan bu kurumsallaşma, aynı zamanda ilk tecrübenin canlılığını yitirmesi riskini de taşır. Weber'in bu çözümlemesi, kuşaklararası din aktarımının ebedî paradoksunu ortaya koyar: Din, sürekliliğini ancak kurumlaşarak sağlayabilir fakat kurumlaştıkça kendi kaynak tecrübesinden uzaklaşır.

4.2. Berger ve Luckmann: Birincil Sosyalleşme, Makuliyet Yapıları ve Dünyanın Sürdürülmesi

Gerçekliğin sosyal inşası tezi, aktarım sorununa en sistematik inşacı cevabı sunan kuramdır. Berger ve Luckmann'a göre sosyal gerçeklik dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme şeklindeki üç safhalı diyalektik bir süreç içinde inşa edilir. Bu sürecin üçüncü safhası olan içselleştirme, kurumsal düzenin birey tarafından özümsemişi ve nesnel toplumsal gerçekliğin birey için öznel bir gerçekliğe dönüştüğü süreçtir (Berger – Luckmann, 2008; Wallace – Wolf, 2004, 325-328). Dolayısıyla Berger ve Luckmann'ın çerçevesinde kuşaklararası aktarım, içselleştirme sürecinin ta kendisidir.

Berger ve Luckmann içselleştirmeyi birincil ve ikincil sosyalleşme olarak ikiye ayırır. Birincil sosyalleşme, çocuğun ilk yıllarında “önemli ötekiler” (significant others) ile duygusal yoğunluğu yüksek bir özdeşleşme ilişkisi içinde gerçekleşir. Çocuk, önemli ötekilerinin dünyasını mümkün dünyalardan biri olarak değil, *tek* dünya olarak içselleştirir. Bu nedenle birincil sosyalleşmede içselleştirilen dünya, bilinçte ikincil sosyalleşmede edinilen dünyalardan çok daha sağlam biçimde yer eder. İkincil sosyalleşme ise kurumsal “alt dünyaların” içselleştirilmesidir ve birincil sosyalleşmede biçimlenmiş bir benlik ile önceden

içselleştirilmiş bir dünyayı varsayar. Bu ayrım, din eğitimi ve dinî aktarım bakımından önemli bir öngörü içerir: Okulda ya da dinî kurumlarda gerçekleşen dinî eğitim, aile içinde gerçekleşmiş birincil dinî sosyalleşme ile uyumlu olduğu ölçüde etkili olacak, onunla çeliştiği ölçüde ise yüzeysel kalacaktır.

Berger'in din sosyolojisi açısından aktarım sorununa en özgün katkısı ise *makuliyet yapısı* (plausibility structure) kavramıdır (Berger, 2005, 66, 75). Berger'e göre her dinî dünya, onu sürekli olarak teyit eden belirli bir toplumsal tabana, yani kendisini “doğal” ve “inanılır” kılan bir sosyal ilişkiler ağına muhtaçtır. Dinî dünya, bu makuliyet yapısı sağlam olduğu sürece sorgulanmaz bir gerçeklik olarak yaşanır, makuliyet yapısı zayıfladığında ise dinî gerçeklik de kırılganlaşır. Din, tarih boyunca önemli bir anlam kaynağı olmuş, dünyanın yorumlanmasında bir düzen unsuru teşkil etmiş, sosyal gerçekliğe nihai bir anlam kaynağı sunarak ve onu aşkınlılaştırarak anomi kâbusuna karşı nihai bir kalkan oluşturmuştur (Berger, 2005). Bu çerçevede, aktarım krizinin aile içi bir başarısızlıktan çok, ailenin içinde yer aldığı makuliyet yapısının dönüşümüyle ilgili olduğunu gösterir. Geleneksel toplumda aile, mahalle, cami, okul ve iş çevresi aynı dinî dünyayı karşılıklı olarak teyit ederken; çoğulcu modern toplumda aile, çocuğun karşılaştığı pek çok makuliyet yapısından yalnızca biridir. Ebeveynler aynı içeriği aynı yoğunlukla aktarsalar bile, bu içerik artık tek bir dünyanın değil, rakip dünyalardan birinin içeriği olarak alınlanır.

Berger'in tasavvurunda insan, algılamakta olduğu nesnel toplumsal gerçeklik tarafından yapısal olarak sınırlanmış olmakla birlikte, bir özgürlük potansiyeline de sahiptir. Çünkü toplumsallaşma süreci hiçbir zaman tamamlanmaz (Poloma, 2011, 280-283). Bu tespit, aktarımın da hiçbir zaman tamamlanmış bir süreç olmadığı anlamına gelir. Her kuşak, devraldığı dünyayı kısmen içselleştirir ve kısmen yeniden dışsallaştırır ve bu yeniden dışsallaştırma, gelecek kuşağa aktarılacak olan dünyanın kendisini de dönüştürür.

4.3. Sembolik Etkileşimcilik ve Goffman: Anlamanın Müzakeresi ve Dindarlığın Sahnelenmesi

Sembolik etkileşimcilik, aktarım sorununu en mikro düzeyde, yüz yüze etkileşimin içinde ele alır. Blumer'e göre insanlar eşyaya, eşyanın kendileri için ifade ettiği anlamlara göre davranırlar. Bu anlamlar insanın diğer insanlarla toplumsal etkileşimi sonucu ortaya çıkar ve kişi tarafından yapılan yorum sürecinden geçerek değiştirilir (Wallace – Wolf, 2004, 245- 248). Mead'ın benlik kuramı ise çocuğun önce önemli kişilerin, ardından “genelleşmiş ötekinin” tutumlarını üstlenerek benlik kazandığını öne sürer (Mead, 1934). Bu çerçevede aktarım, ebeveynin anlamı çocuğa “vermesi” değil; çocuğun, ebeveynin dinî davranışlarına yüklediği anlamı yorumlayarak kendi anlamını inşa etmesidir.

Kişinin her zaman yerleşik anlamları otomatik olarak içselleştirdiği de doğru değildir: Birey, içinde bulunduğu durumun ışığında anlamları seçer, kontrol eder, askıya alır ya da yeniden gruplayıp dönüştürür (Poloma, 2011, 235). Dolayısıyla aynı aile içinde aynı dinî pratiklere maruz kalan iki kardeşin farklı dinî yönelimler geliştirmesi, bu perspektiften bakıldığında bir “aktarım hatası” değil, yorum sürecinin olağan bir sonucudur.

Goffman’ın dramaturjik yaklaşımı ise dinî aktarımın görünmeyen bir boyutuna dikkat çeker: Dindarlığın sahnelenmesi. Goffman’a göre sosyal hayatta performans sergileyen aktörlerin amacı, muhataplarının kendileriyle ilgili izlenimlerini yönetmek ve kontrol etmektir (Goffman, 1959; Poloma, 2011, 212-213). Goffman’ın aktörleri rolleriyle aralarına mesafe koyabilir, rollerini farklı durumlarda farklı biçimlerde benimseyebilir ve izlenim idaresi yaparken yaratıcı güçlerini ortaya koyabilirler (Wallace – Wolf, 2004, 267). Goffman’ın *rol mesafesi* kavramı (Goffman, 1961, 85-152), kuşaklararası din aktarımında sıklıkla gözlemlenen bir durumu kavramsallaştırmaya imkân verir: Genç kuşak, aile ortamında —Goffman’ın deyişiyle “ön bölgede”— beklenen dinî rolleri sergilerken, akran ortamında, yani “arka bölgede”, bu rollere mesafe koyabilir. Bu durum, ebeveyn kuşağının aktarımın başarısını gözlemlenebilir davranışlar üzerinden değerlendirmesinin yanıltıcı olabileceğini gösterir. Aile içinde sürdürülen dinî pratiklerin bir kısmı, içselleştirilmiş bir dindarlığın değil, aile bütünlüğünü koruma amacıyla yürütülen bir izlenim idaresinin ifadesi olabilir. Bunun tersi de mümkündür: Akran ortamında dindarlığını gizleyen ya da hafifleten bir genç, içselleştirilmiş bir dinî kimliği farklı sahnelerde farklı yoğunluklarda sergiliyor olabilir.

4.4. Hervieu-Léger: Bir Bellek Zinciri Olarak Din

Son dönem din sosyolojisinde aktarım sorununu doğrudan dinin tanımının merkezine yerleştiren en önemli katkı, Danièle Hervieu-Léger’ye aittir (Hervieu-Léger, 2000, 82). Hervieu-Léger’ye göre din, belirli bir “inanç soy zincirine” ait olma bilincinin oluşturulduğu, sürdürüldüğü, geliştirildiği ve denetlendiği ideolojik, pratik ve sembolik bir sistemdir. Bu tanımda dinî inanç, kendisini bir geleneğin otoritesine dayandırma biçimiyle diğer inanç türlerinden ayrılır: İnanan kişi, inancını “bizden önce gelenlerin de böyle inandığı” referansı ile meşrulaştırır. Böylece aktarım, dinin dışsal bir koşulu değil, onun kurucu unsurudur. Din, tanımı gereği bir aktarım ilişkisidir.

Hervieu-Léger bu çerçeveden hareketle modern toplumları “bellek yitimine uğramış” toplumlar olarak nitelendirir. Modernlik, kolektif belleğin taşıyıcısı olan aile, köy ve kilise cemaati gibi bütünlüklü toplulukları çözmüş; bunun sonucunda bireylerin kendilerini bir inanç zincirine bağlama imkânı

zayıflamıştır. Ancak bu durum, dinin ortadan kalkması anlamına gelmez. Modern birey, geleneğin otoritesini kendiliğinden kabul etmek yerine, kendi seçtiği unsurlar üzerinden bir “bellek” inşa eder. Dolayısıyla modernlikte aktarım, ebeveynlerden çocuğa doğrudan bir devirden, bireyin kendisini hangi zincire bağlayacağını seçtiği bir yeniden inşa sürecine dönüşür.

Hervieu-Léger’in yaklaşımı, inşa kuramlarının aktarım sorununa getirdiği en güçlü açılımı temsil eder: Aktarım, yalnızca içeriğin nakli değil, *süreklilik bilincinin* üretilmesidir. Bir kuşak, ebeveynlerinin bütün inanç ve pratiklerini sürdürmese bile kendisini aynı zincirin bir halkası olarak görmeye devam edebilir ya da tersine, bütün pratikleri sürdürdüğü hâlde bu zincire ait olma bilincini yitirmiş olabilir. Bu ayrım, ileride önerilecek üç katmanlı aktarım modelinin “aidiyet-anlam” katmanının temelini oluşturmaktadır.

5. Sentez Arayışları: Yapı ile Fâillik Arasında Aktarım

Yeniden üretim kuramları aktarımın sürekliliğini, inşa kuramları ise değişimini açıklamada güçlüdür fakat her iki küme de diğerinin güçlü olduğu alanda zayıf kalır. Bu durum, son dönem kuramsal çabaların önemli bir kısmının yapı ile ollect arasında bir dolayım kurmaya yönelmesine yol açmıştır. Bu kısımda, sentezci sosyal kuramın aktarım sorununa uygulanmasıyla birlikte, sosyolojik çerçeveye eklenilebilecek iki disiplinlerarası katkı —aile merkezli boylamsal araştırmalar ve bağlanma kuramı— ele alınmaktadır.

5.1. Giddens: Yapının İkiliği, Rutin ve Ontolojik Güvenlik

Giddens’in yapılaşma kuramı, eylem-yapı düalizmi yerine yapının ikiliği düşüncesini geçirir: Toplumsal yapılar bir yandan insan eylemi tarafından yaratılırken, öte yandan insan davranışını ve toplumsal hayatı tanımlar ve inşa eder; yapı, eylemin hem aracı hem de sonucudur (Layder, 2006, 189; Giddens, 2003, 212). İnsanlar toplumu üretirler; ancak bu üretimi kendi seçmedikleri ve çoğunlukla farkında olmadıkları koşullar altında gerçekleştirirler (Giddens, 2003, 211-212). Yapılaşma kuramının kuramsal içeriğini daha önce ayrıntılı olarak tartışmış olduğumuzdan (Koby, 2016, 7-9), burada yalnızca kuramın aktarım sorununa uygulanmasına odaklanacağız.

Yapının ikiliği ilkesi aktarım alanına uygulandığında, ailenin dinî hayatı hem aktarımın aracı hem de aktarımın sonucu olarak görünür. Ebeveynler çocuklarına dinî kurallar ve kaynaklar —bir ibadet düzeni, bir dinî dil, dinî kurumlara erişim, dinî bir toplulukta tanınırlık— aktarırken, bu kural ve kaynaklar yalnızca çocuğun eylemlerini sınırlamakla kalmaz, aynı zamanda onları mümkün kılar. Çocuk bu kaynakları kullanarak eylemde bulunduğu anda ise ailenin dinî yapısını yeniden üretir; ama bunu yaparken onu kaçınılmaz olarak dönüştürür de. Yapı,

yalnızca insan eylemine kısıtlamalar getiren değil, ona imkân da tanıyan bir faktördür (Giddens, 2003, 212).

Giddens'in kuramının aktarım bakımından belki de en verimli kavramı, *ontolojik güvenlik* (Giddens, 1984, 50, 60-64; 1991, 35-69). Giddens'a göre bireyin dünyanın sürekliliğine ve kendi kimliğinin tutarlılığına dair temel güven duygusu, erken çocuklukta kurulan güven ilişkileri ve gündelik hayatın rutinleri aracılığıyla oluşur. Rutin, yalnızca alışkanlık değil, varoluşsal kaygıyı kontrol altında tutan bir güvenlik mekanizmasıdır. Bu çerçeveden bakıldığında, aile içi dinî rutinler —sofraya besmeleyle oturma, sahurda birlikte uyanma, kandil gecelerinde bir araya gelme, bayram sabahı büyüklerin elini öpme— yalnızca dinî içeriğin aktarıldığı anlar değil, çocuğun ontolojik güvenliğinin kurulduğu anlardır. Bu durum, dinî rutinlerin neden inanç içeriğinden bağımsız olarak uzun süre sürdürülebildiğini açıklar: İnsanlar bu rutinleri yalnızca inandıkları için değil, aynı zamanda bu rutinler kendilerine bir süreklilik ve güvenlik duygusu verdiği için de sürdürürler. Rutinlerin çözüldüğü kriz anlarında —göç, boşanma, kayıp ya da toplumsal altüst oluşlar— dinî aktarımın sıklıkla kesintiye uğraması da aynı mekanizmayla açıklanabilir.

5.2. Bengtson'un Aile Merkezli Boylamsal Araştırması: Sıcaklık, Büyükanne-Büyükbabalar ve Sürekliliğin Gücü

Kuşaklararası din aktarımı üzerine son dönemde yapılmış en kapsamlı ampirik çalışmalardan biri, Vern L. Bengtson ve arkadaşlarının 1970'lerden 2000'lerin sonuna uzanan ve dört kuşağı kapsayan boylamsal kuşaklar araştırmasına dayanan çalışmasıdır (Bengtson vd., 2013, 56, 98, 145). Bu araştırmanın bulguları hem yeniden üretim hem de inşa kuramlarına yönelik önemli düzeltmeler içermesi bakımından sentezci bir çerçeveye işaret etmektedir.

Bengtson ve arkadaşlarının ilk dikkat çekici bulgusu, Amerika Birleşik Devletleri'nde onlarca yıl süren derin kültürel değişimlere rağmen dinî sürekliliğin beklenenden çok daha güçlü olduğudur. Bu bulgu, modernleşmenin aktarımı kendiliğinden çözdüğünü varsayan basit sekülerleşme anlatılarına bir düzeltme getirmektedir. İkinci bulgu, aktarımın başarısında belirleyici olan unsurun, ebeveynlerin dinî bağlılığının yoğunluğundan çok ebeveyn–çocuk ilişkisinin niteliği olduğudur: Sıcak, onaylayıcı ve destekleyici olarak algılanan ilişkilerde aktarım daha başarılı gerçekleşirken; mesafeli, soğuk ya da otoriter ilişkilerde ebeveynlerin dinî bağlılığı ne kadar güçlü olursa olsun aktarım zayıflamaktadır. Çalışma, bu bağlamda özellikle babayla kurulan ilişkinin sıcaklığının önemine dikkat çekmektedir. Üçüncü bulgu, büyükanne ve büyükbabaların aktarımdaki rolünün, aile sosyolojisinde genellikle varsayıldığından daha büyük olduğudur. Dördüncü olarak, çalışma dinsizliğin de

en az dindarlık kadar kuşaktan kuşağa aktarılan bir yönelim olduğunu göstermiştir; dinî bağlılığı olmayan ebeveynlerin çocukları da büyük ölçüde ebeveynlerinin yönelimini sürdürmektedir.

Bu bulgular, kuramsal düzlemde iki önemli sonuç doğurmaktadır. Birincisi, aktarımda belirleyici olan değişkenin “ne aktarıldığı” kadar “hangi ilişki içinde aktarıldığı” olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, aktarımı içeriğin naklinden ibaret gören yaklaşımları zayıflatırken, Parsons’ın ebeveyn–çocuk ilişkisinin duygusal niteliğine yaptığı vurguyu ve Berger ile Luckmann’ın birincil sosyalleşmede önemli ötekilerle kurulan duygusal özdeşleşmeye atfettiği önemi ampirik olarak desteklemektedir. İkincisi, ilişkinin niteliğinin aktarımı belirlemesi, aktarımda çocuğun etkin bir fâil olduğunu gösterir: Çocuk, ebeveyninin dinini, ebeveyniyle kurduğu ilişkinin niteliği üzerinden değerlendirmekte ve benimsemekte ya da reddetmektedir. Bu bakımdan Bengtson’un bulguları, yapı ile ollect arasında bir dolayım öneren sentezci yaklaşımların ampirik bir karşılığı olarak okunabilir.

5.3. Bağlanma Kuramı: Uyum ve Telafi Yolları

Bengtson’un sosyolojik bulgusu ile din psikolojisindeki bağlanma kuramının vardığı sonuçlar arasında dikkat çekici bir yakınsama vardır. Bowlby’nin bağlanma kuramından hareket eden Lee A. Kirkpatrick ve Pehr Granqvist, din psikolojisinde Tanrı’nın psikolojik olarak bir bağlanma figürü işlevi gördüğünü ileri sürmüşlerdir (Kirkpatrick, 2005; Granqvist vd., 2010). Bu yaklaşıma göre inananlar Tanrı ile ilişkilerini, çocuğun bakım veren kişiyle ilişkisini karakterize eden özellikler —yakınlık arayışı, sıkıntı anlarında sığınılan “güvenli liman” ve dünyayı keşfetmeye imkân veren “güvenli üs”— üzerinden deneyimlerler.

Bağlanma kuramının aktarım çalışmaları açısından önemi, din ile ebeveyn ilişkisi arasındaki bağlantıyı iki farklı yol üzerinden açıklamasındadır. *Uyum* (correspondence) yoluyla ebeveynleriyle güvenli bağlanma ilişkisi kurmuş bireyler, ebeveynlerinin dinî standartlarını benimseme eğilimindedir. Bu durumda aktarım, sıcak ve güvenli bir ilişkinin doğal bir uzantısı olarak gerçekleşir. *Telafi* (compensation) yoluyla güvensiz bağlanma deneyimine sahip bireyler ise, özellikle duygusal kriz dönemlerinde Tanrı’yı eksik kalan bağlanma figürünün yerini alan bir figür olarak keşfedebilir ve ani din değiştirmeler ya da yoğun dinî uyanışlar yaşayabilir (Granqvist vd., 2010).

Bu iki yol, aktarım tartışmasına önemli bir incelik kazandırmaktadır. Uyum yolu, Bengtson’un sıcaklık bulgusunu psikolojik düzeyde açıklarken; telafi yolu, ebeveynleri dindar olmayan ya da ebeveynleriyle sorunlu ilişkiler yaşamış bireylerin dinî yönelimlerini, yani yeniden üretim kuramlarının açıklayamadığı “aktarım dışı” dindarlığı anlamaya imkân verir. Bağlanma kuramı ayrıca,

Freud'un baba imgesi ile din arasında kurduğu ilişkiyi indirgemeci olmayan bir biçimde yeniden yorumlar: Ebeveyn ilişkisi ile Tanrı tasavvuru arasındaki bağlantı, bu yaklaşımda dinin bir yanılsama olduğunun kanıtı değil, dinî tecrübenin insanın ilişkisel yapısıyla nasıl iç içe geçtiğinin göstergesidir. Ancak bağlanma kuramının sosyolojik bir çerçeveye eklenmesi, onun bireysel psikolojiye kapanmasını önlemek bakımından gereklidir. Ebeveyn-çocuk ilişkisinin sıcaklığı da toplumsal yapıdan bağımsız değildir; ekonomik baskılar, göç, çalışma koşulları ve aile yapısındaki dönüşümler, aktarımın üzerinde gerçekleştiği ilişkisel zemini doğrudan etkilemektedir.

5.4. Antropolojik Dolayım: Semboller, Ayin ve Pratiğin Önceliği

Din antropolojisi, aktarım sorununa sosyoloji ve psikolojiden farklı bir dolayım katkısı sunar. Clifford Geertz'e göre din; genel bir varoluş düzenine ilişkin kavramlaştırmalar formülleştirilerek insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süreli ruh hâlleri ve motivasyonlar yaratan ve bu kavramlaştırmaları bir gerçeklik halesine bürüyerek söz konusu hâllerin ve motivasyonların eşsiz bir şekilde gerçekmiş gibi görünmesine yol açan bir semboller sistemidir (Atay, 2004, 21). Geertz'in yaklaşımında kutsal semboller hem sosyal gerçekliğin bir ifadesini oluşturur hem de sosyo-kültürel gerçekliğin modelleridir ve gerçekliğin modelleri olarak onu etkileme kabiliyetine sahiptir (Cipriani, 2011, 239). Bu "gerçekliğin modeli" ile "gerçeklik için model" ayrımı, aktarım sorununa şu açılımı kazandırır: Kuşaklararası aktarımda aktarılan şey yalnızca dünyanın nasıl olduğuna dair bir tasvir değil, aynı zamanda dünyada nasıl eylemde bulunulacağına dair bir programdır.

Din antropolojisinin erken döneminde Robertson Smith'in ileri sürdüğü bir tez, bu noktada güncel bir anlam kazanır. Robertson Smith, dinî uygulamaların öğretilen önce geldiğini, antik dinlerin açıkça belirlenmiş bir inanç sistemine değil, kurumlar ve pratiklere dayandığını, mitin ayinden kaynaklandığını fakat ayinin mitten kaynaklanmadığını savunmuştur (Cipriani, 2011, 71-74). Robertson Smith'in bu tezi dinin tarihsel kökenine ilişkin bir iddia olarak tartışmalı olsa da kuşaklararası aktarımın biyografik sırası bakımından dikkat çekici bir doğruluk payı taşır: Çocuk, dinî öğretiyi kavramadan çok önce dinî pratiklere katılır. Namaz kılan bir ebeveynin yanında taklit yoluyla eğilip kalkan, oruç tutan aile büyüklerinin sofrasında iftar heyecanını paylaşan, bayramlarda el öpen bir çocuk için din, önce bir yapma ve katılma biçimidir. Akide ancak sonra, bu pratiklerin anlamını açıklayan bir çerçeve olarak gelir. Bu biyografik sıra, Bourdieu'nün habitus kavramının neden aktarım çalışmaları açısından bu kadar verimli olduğunu da açıklar: Aktarımın ilk ve en kalıcı katmanı, bedenleşmiş pratiklerin katmanıdır.

6. Amelin Aktarımı: İslam Düşüncesinde Kuşaklararası Din Aktarımının Kavramsal Kaynakları

Dinî ilimlerin amel tasavvuru genellikle normatif, sosyal bilimlerin davranış tasavvuru ise ağırlıklı olarak deskriptiftir. Bununla birlikte Kur'an'da insan karakterini tasvir eden, inanç ve inançsızlığın psikolojik ve sosyal motivasyonlarını tahlil eden ayetler de mevcuttur (Koby, 2012b, 192). Bu tespit, aktarım sorunu için de geçerlidir. İslam düşüncesi, kuşaklararası din aktarımını yalnızca normatif bir yükümlülük olarak düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda aktarımın nasıl gerçekleştiğine ve hangi koşullarda başarısız olduğuna ilişkin dikkat çekici kavramsal araçlar geliştirmiştir. Bu kısımda, söz konusu kavramlar sosyolojik kuramla karşılıklı bir diyaloga sokulmaktadır. Amaç, İslam düşüncesini sosyolojik kuramın bir “uygulama alanı” olarak görmek değil, her iki geleneğin aktarım sorununa ilişkin birbirini aydınlatan sezgilerini görünür kılmaktır.

6.1. Kur'an'da Aktarımın Diyalektiği: Vasiyet ile Atalar Dininin Eleştirisi Arasında

Kur'an, kuşaklararası din aktarımına ilişkin iki farklı ve ilk bakışta birbirine zıt gibi görünen tutumu bir arada içerir. Bir yandan aktarımı açık bir sorumluluk olarak tanımlar. Hz. İbrâhim ve Hz. Yakup'un ölüm döşeğinde oğullarına “Allah sizin için bu dini seçti; o hâlde ancak Müslüman olarak ölün” şeklindeki vasiyeti ve Hz. Yakup'un oğullarına “Benden sonra neye kulluk edeceksiniz?” diye sorması (el-Bakara 2/132-133), aktarımın peygamberî geleneğin bir parçası olduğunu gösterir. Lokmân'ın oğluna yönelik öğütleri (Lokmân 31/13-19) ise inanç, ibadet ve ahlakı bir bütün olarak içeren bir aktarım müfredatı niteliğindedir: Şirkten sakınma, anne-babaya iyilik, namazı kılma, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, sabır, kibirden kaçınma ve ölçülü davranma. “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi ... ateşten koruyun” (et-Tahrîm 66/6) ayeti de aktarımı ebeveynler için bir yükümlülük hâline getirir.

Öte yandan Kur'an, salt atalardan devralındığı için sürdürülen bir dinî tutumu sert bir dille eleştirir. Kendilerine Allah'ın indirdiğine uymaları söylendiğinde “Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız” diyenlere karşı “Ya ataları bir şey akıl etmeyen ve doğru yolu bulamamış kimseler idiyse?” sorusu yöneltilir (el-Bakara 2/170). Benzer bir eleştiri, “Biz atalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izinden gidiyoruz” diyenlere yöneliktir (ez-Zuhruf 43/22-23).

Bu iki tutum birlikte okunduğunda, Kur'an'ın aktarıma ilişkin tasavvurunun ne saf bir yeniden üretim ne de saf bir bireysel seçim olduğu görülür. Kur'an aktarımı zorunlu kılar, fakat aktarılanın körü körüne tekrar edilmesini meşru bir

dinî tutum olarak kabul etmez. Aktarım, akletme ve hakikati tanıma süreciyle birleştiğinde değer kazanır. Bu yapı, sosyolojik kuramın determinizm–iradecilik ekseninde yaşadığı gerilimle dikkat çekici bir paralellik taşır: Kur'an perspektifinden bakıldığında, salt yeniden üretim olarak gerçekleşen bir aktarım dinî açıdan eksik; aktarımdan bütünüyle kopuk bir bireysel arayış ise toplumsal açıdan sürdürülemezdir. İdeal olan, Weber'in diliyle ifade edilirse, gelenek yoluyla devralınanın değer yönelimli bir bilinçle sahiplenilmesidir.

6.2. Fitrat ve Ebeveyn: İslamî Bir Sosyalleşme Kuramı mı?

İslam düşüncesinde aktarım sorununa ilişkin belki de en dikkat çekici metin, fitrat hadisidir. Hadise göre her doğan fitrat üzere doğar, sonra anne-babası onu Yahudi, Hristiyan ya da Mecusi yapar (Buhârî, “Cenâiz”, 79, 92; Müslim, “Kader”, 22). Kur'an'da da Allah'ın insanı “fitrat” üzere yarattığı bildirilir (er-Rûm 30/30).

Sözlükte “ilk yaratılış hâli, temiz ve aslî tabiat” anlamına gelen fitrat; insanın, Allah tarafından yaratılmasıyla ortaya çıkan başlangıçtaki saf ve aslî durumunu ifade eden ahlakî ve psikolojik bir terimdir. Kur'an'da ve hadislerde bu kelime, insan kişiliğinin çevre etkilerinden bağımsız olarak var olan özünü ve bütün insanlarda müşterek olan gelişme kapasitesini anlatmak için kullanılır. Her bireyin geliştirdiği kişilik özellikleri bu ortak zeminden beslenir. İslam öğretisine göre insan, ilk yaratılış halinde temiz ve günahsızdır, gelişip olgunlaşmaya elverişlidir ve insanca yaşamak için gereken bütün imkânları potansiyel olarak bünyesinde taşır. Ayrıca fitratta, Allah'ın varlığını ve birliğini tanımaya yönelik tabii bir eğilim de mevcuttur (Karaman vd., 2008, 4/313).

Fitrat hadisi, sosyolojik bir okumaya tabi tutulduğunda, erken dönem bir sosyalleşme kuramının çekirdeğini içerdiği görülür. Hadis, çocuğun dinî kimliğinin belirlenmesinde ebeveynleri birincil ve belirleyici fâil olarak gösterir. Bu yönüyle hadis, Berger ve Luckmann'ın birincil sosyalleşme ve önemli ötekiler kavramlarıyla, Bengtson'un ailenin aktarımdaki merkezî rolüne ilişkin bulgularıyla örtüşür. Ancak hadis, sosyolojik sosyalleşme kuramlarından önemli bir noktada ayrılır: Sosyalleşmeden önce gelen ve sosyalleşmenin üzerine işlediği bir *fitrat* varsayar. Durkheim'da ahlaki varlık toplum tarafından yaratılırken, fitrat hadisinde toplum —ebeveyn— önceden var olan bir yakınlığı ya korur ya da örter. Bu, aktarım sorununa üçüncü bir unsur ekler: Aktarım ne yalnızca yapının bireye yazılmasıdır ne de yalnızca bireyin özgür inşasıdır. O, toplumsal etkiler ile insanın doğuştan getirdiği yakınlık arasındaki bir karşılaşmadır.

İlginç olan, fitrat kavramının bu yönüyle bilişsel din biliminin dinî kavramların insan zihninin doğal yakınlıklarıyla uyumlu olduğuna ilişkin iddialarıyla da bir yakınlık taşımasıdır (Boyer, 2001). Ancak iki yaklaşım

arasındaki fark esaslıdır: Bilişsel din biliminde doğal yatkınlık, evrimsel süreçlerin yan ürünü olan ve hakikat değeri bakımından nötr bir bilişsel mimariyi ifade ederken; fitrat kavramı, insanın hakikate yönelik bir açıklığını, yani normatif ve teleolojik bir yatkınlığı ifade eder. Bu fark, sosyal bilimlerin metodolojik agnostisizmi ile dinî ilimlerin tanrı merkezli açıklamaları arasındaki yapısal farkın aktarım alanındaki yansımasıdır (Koby, 2012b, 194).

6.3. Taklit ile İttibâ: Aktarılan İmanın Niteliği

İslam düşüncesi, aktarımın gerçekleşip gerçekleşmediğinden çok aktarılan dinin *niteliği* üzerinde durmuştur. Bu konudaki temel kavramsal ayırım, taklit ile ittibâ arasındaki ayırımdır. Schimmel'in tespit ettiği gibi, İslam'ın ilk cemaati kendine Hz. Peygamber'in sünnetini örnek almıştır ancak davranışın hikmetini ve ruhunu kavramaksızın Peygamber örneğinin körü körüne taklit edilmesi, ideal davranışların taşlaşmasına ve ruhsuzlaşmasına yol açmıştır. Bu nedenle taklit yerilirken, ruhunu kavrayarak Peygamber'in sünnetine uyma anlamına gelen "ittibâ" övülmüştür (Schimmel, 2004, 124; Sarıkçıoğlu, 2011, 119).

Kelam geleneğinde de benzer bir ayırım, taklîdî iman ile tahkîkî iman arasında yapılmıştır. Kelamcılar, delillerini bilmeksizin yalnızca çevresinden duyduğu ve gördüğü için inanan kişinin, yani mukallidin imanının geçerliliğini uzun uzadıya tartışmışlardır. Bu tartışmada genel eğilim, mukallidin imanını geçerli saymakla birlikte, imanın delile dayalı olarak bilinmesini ve sahiplenilmesini daha yüksek bir derece olarak görme yönünde olmuştur (Kaya, 2010, 39/464).

Taklit-ittibâ ve taklîdî-tahkîkî iman ayrımları, sosyolojik kuram açısından son derece önemli bir sonuç doğurur: İslam düşüncesi, aktarımın başarısını davranışın ya da inanç önermelerinin kopyalanmasıyla değil, aktarılanın *anlaşılarak sahiplenilmesiyle* ölçmektedir. Bu ölçüt, Weber'in geleneksel eylem ile değer yönelimli rasyonel eylem arasında yaptığı ayırımla yapısal bir benzerlik gösterir. Taklit, Weber'in geleneksel eylemine; ittibâ ise değer yönelimli rasyonel eyleme karşılık gelir. Her iki gelenek de devralınan bir pratiğin bilinçli bir sahiplenmeyle dönüştürülebileceğini ve aktarımın asıl hedefinin bu dönüşüm olduğunu kabul etmektedir. Bu bakımdan İslam düşüncesinin aktarım tasavvuru, yeniden üretim kuramlarından çok inşa ve sentez kuramlarına yakın durmaktadır.

6.4. Âdet, Riyazet ve Meleke: Habitusun İslam Düşüncesindeki Akıbaları

Bourdieu'nün habitus kavramının, Aristoteles'in *hexis* kavramına uzanan uzun bir kavram tarihine sahip olduğu bilinmektedir. Bu kavram tarihinin İslam düşüncesindeki karşılıkları, aktarım sorunu bakımından dikkat çekici bir verimlilik taşımaktadır.

Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'in “Riyâzatü'n-nefs” kitabında, ahlakın değişebilir olduğunu gösteren özel bir bahis açarak ahlakın değişmez olduğu iddiasını reddeder, ahlak değişmeseydi öğüt, nasihat ve terbiyenin bir anlamı olmayacağını ileri sürer. Gazzâlî'ye göre güzel ahlak, başlangıçta zorlanarak yapılan güzel davranışların tekrar edilmesi ve alışkanlık hâline getirilmesiyle kazanılır ancak zamanla zorlama ortadan kalkar ve davranış kişinin tabiatı hâline gelir. Gazzâlî aynı kitabın çocukların terbiyesine ayrılan bahsinde çocuğu, ebeveynlerinin yanında bir emanet olarak niteler: Çocuğun temiz kalbi, her türlü nakıştan uzak, saf ve kıymetli bir cevherdir; kendisine nakşedilen her şeyi kabul eder ve kendisini neye meylettirirseniz ona meyleder (Gazzâlî, 1318, 3/66-69). Bu metinde aktarımın iki unsuru birlikte görünür: Çocukluk döneminin belirleyiciliği —Berger ve Luckmann'ın birincil sosyalleşmesine yakın bir vurgu— ve ahlakın tekrar yoluyla bedenleşerek “ikinci tabiat” hâline gelmesi —Bourdieu'nün habitusuna yakın bir vurgu.

İbn Haldun ise *Mukaddime*'de meleke kavramını, bir ilme ya da sanata hâkimiyetin ancak onun ilkelerini ve kaidelerini kavrama hususunda nefiste hasıl olan bir meleke sayesinde mümkün olduğunu ve bu melekenin anlama ve ezberlemeden başka bir şey olduğunu belirterek onu tekrar ve alıştırma yoluyla kazanılan kalıcı bir yetkinlik olarak tanımlar (İbn Haldun, 2009, 2/776). İbn Haldun'un, insanın; tabiatının ve mizacının değil âdetlerinin ve alıştığı şeylerin çocuğu olduğu yönündeki ifadesi (İbn Haldun, 2009, 1/330), habitus kavramının sosyolojik özünü yüzyıllar önce dile getiren bir tespit olarak okunabilir. İbn Haldun'un, şeref ve itibarın (haseb) bir soyda en fazla dört kuşak sürdüğüne ilişkin tespiti ise kuşaklararası aktarımın kendisine dair dikkat çekici bir kuramsal model sunar: Kurucu kuşak bu niteliği bizzat emek vererek kazanır, ikinci kuşak onu kurucuyla doğrudan temas içinde öğrenir, üçüncü kuşak onu yalnızca taklit yoluyla sürdürür, dördüncü kuşak ise onun hangi emekle kazanıldığını kavrayamadığı için yitirir (İbn Haldun, 2009, 1/345-348). Bu modelde aktarım kaybının mekanizması, tecrübeden öğrenmeye, öğrenmeden de taklide doğru giden bir aşınmadır. Dikkat çekici olan, İbn Haldun'un aşınmanın kritik eşiğini tam da “taklit” kavramıyla adlandırmasıdır. Bu durum, bir önceki başlıkta ele alınan taklit-ittibâ ayrımının yalnızca normatif değil, aynı zamanda tarihsel-sosyolojik bir gözleme dayandığını da düşündürmektedir.

Gazzâlî ve İbn Haldun'un bu kavramları, habitus kavramıyla iki önemli noktada ayırır ve bu ayrışma, sosyolojik kuram için de öğretici bir nitelik taşır. Birincisi, İslam düşüncesinde edinilmiş eğilimler bir *teleolojiye* sahiptir: Riyazet ve meleke, insanın ahlaki kemale yönelişinin araçlarıdır. Bourdieu'nün habitusu ise normatif olarak nötr, toplumsal konumun bedenleşmiş bir izdüşümüdür. İkincisi ve daha önemlisi, Gazzâlî'de alışkanlık bilinçli bir öz-terbiye çabasının,

yani bir *mücahedenin* sonucu olarak kazanılabilir ve değiştirilebilir. Bu, habitusun içinde kalan fakat ona karşı da çalışabilen bir ollect tasavvurudur. Ehl-i Sünnet kelamının “kesb” nazariyesinde, insanın fiillerinin bir yandan ilahi yaratmaya bağlanırken öte yandan insanın iradî yönelimiyle sorumluluğunun temellendirilmesi gibi (Koby, 2016, 17-20), Gazzâlî’nin riyazet anlayışı da insanı ne alışkanlıklarının tutsağı ne de onlardan bütünüyle bağımsız bir özne olarak görür. İnsan, edindiği eğilimlerin içinde, fakat bu eğilimleri dönüştürme sorumluluğuyla birlikte var olur. Bu tasavvur, Bourdieu’nün kuramının açıklamakta zorlandığı dönüşüm ve kopuş imkânına İslam düşüncesinin kendi içinden bir cevap sunmaktadır.

7. Tartışma: Aktarımın Üç Katmanı ve Kırılma Noktaları

7.1. Üç Katmanlı Bir Aktarım Modeli

Buraya kadar yapılan çözümleme, kuşaklararası din aktarımını açıklayan kuramların tek bir olguyu farklı biçimlerde açıklamaktan çok, dinin farklı katmanlarının aktarımını açıklamada farklı güçlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu tespitten hareketle, Wach’ın dinî tecrübenin üç ifade biçimine ilişkin ayrımını (akide, ibadet ve cemaat) temel alan üç katmanlı bir çözümleme modeli önerilebilir.

İçerik katmanı, dinin bilişsel boyutunu, yani inanç esaslarını, dinî bilgiyi ve öğretiyi kapsar. Bu katman, Glock ve Stark’ın inanç ve bilgi boyutlarına karşılık gelir. *Pratik katmanı*, ibadetleri, ritüelleri, bedenleşmiş dinî jestleri ve gündelik hayatın dinî rutinlerini kapsar; Glock ve Stark’ın ibadet boyutuna ve Bourdieu’nün habitus kavramına karşılık gelir. *Aidiyet-anlam katmanı* ise bireyin kendisini bir dinî topluluğun ve bir inanç zincirinin parçası olarak görmesini, dinî kimliği ve dinî tecrübeyi kapsar; Wach’ın dinî cemaat kategorisine, Glock ve Stark’ın dinî tecrübe boyutuna ve Hervieu-Léger’nin bellek zinciri kavramına karşılık gelir.

Modelin temel önermesi, bu üç katmanın kuşaklar arasında farklı hızlarla ve farklı mekanizmalarla aktarıldığıdır. Aşağıdaki tablo, her katman için en güçlü açıklamayı sunan kuramları, tipik kırılma biçimlerini ve çağdaş literatürdeki karşılıklarını özetlemektedir.

Tablo 1. Kuşaklararası Din Aktarımının Üç Katmanı

Katman	Kapsam	En güçlü açıklayıcı kuramlar	Tipik kırılma biçimi	Çağdaş literatürdeki karşılık
İçerik	İnanç esasları, dinî bilgi, öğreti	Sosyalleşme kuramı, Durkheim’da ahlak eğitimi, bilişsel din bilimi	İçeriğin bulanıklaşması, genel bir “iyi insan olma” ahlakına indirgenmesi	“Ahlakçı terapötik deizm” (Smith – Denton, 2005, 162-171)
Pratik	İbadet, ritüel, bedenleşmiş jestler, gündelik dinî rutinler	Bourdieu ve Passeron, Robertson Smith, Giddens’ta rutin ve ontolojik güvenlik	Düzenli pratiğin seyrekleşmesi, pratiğin geçiş dönemleri ve bayramlarla sınırlanması	Pratiğin dinî kimlikten daha hızlı aşınması (Voas, 2009)
Aidiyet-anlam	Dinî kimlik, topluluk bağı, inanç zincirine aidiyet, dinî tecrübe	Weber, Berger ve Luckmann, Hervieu-Léger, bağlanma kuramı	İnancın kurumsal aidiyetten kopması ya da aidiyetin inanç olmaksızın sürmesi	“İnanıp ait olmama” (Davie, 1994); “bulanık bağlılık” (Voas, 2009)

Model, çağdaş din sosyolojisinin farklı bağlamlarda gözlemlediği örüntülerin, aslında katmanlar arasındaki eşitsiz aktarımın sonuçları olarak okunabileceğini göstermektedir. Grace Davie’nin İngiltere için öne sürdüğü “inanıp ait olmama” örüntüsü, içerik katmanının bir ölçüde korunurken aidiyet katmanının, özellikle kurumsal aidiyetin zayıfladığı bir durumu ifade eder (Davie, 1994). David Voas’ın “bulanık bağlılık” kavramı ise ne düzenli olarak dindar ne de bütünüyle dinsiz olan, dinî kimliği sürdürürken inanç ve pratik bakımından gevşek bir bağ taşıyan bir kesimi tanımlar. Voas, Avrupa ölçeğindeki verilerden hareketle bu durumun kuşaklar boyunca süren bir gerilemenin ara aşaması olduğunu ve her kuşağın bir öncekinden daha az dindar olma eğilimi gösterdiğini ileri sürer (Voas, 2009). Christian Smith ve Melinda Lundquist Denton ise Amerikalı gençler üzerine yaptıkları kapsamlı araştırmada, gençlerin ebeveynlerinin dinî geleneklerine büyük ölçüde bağlı kaldıklarını, ancak bu geleneklerin içeriğinin gençlerin zihninde iyi ve ahlaklı olmayı, kendini iyi hissetmeyi ve gündelik hayata müdahale etmeyen uzak bir Tanrı’ya inanmayı öne çıkaran “ahlakçı terapötik deizm” adını verdikleri bir inanç örüntüsüne dönüştüğünü tespit etmişlerdir (Smith – Denton, 2005, 162-171). Bu durum, aidiyet katmanı korunduğu hâlde içerik katmanının dönüştüğü bir aktarım örüntüsüdür.

Üç katmanlı model, aktarım kuramları arasındaki tartışmanın bir kısmının, aslında farklı katmanlar hakkında konuşulmasından kaynaklandığını da

göstermektedir. Yeniden üretim kuramlarının dinî sürekliliğin gücünü, inşa kuramlarının ise dinî değişimin yaygınlığını vurgulaması; birbiriyle çelişen iki gözlem olmaktan çok, farklı katmanlara ilişkin doğru gözlemlerdir. Bedenleşmiş pratikler ve dinî kimlik, inanç içeriğinden daha yavaş değişebilir. Ya da tersine, inanç içeriği sürerken kurumsal aidiyet hızla çözülebilir. Bu nedenle kuşaklararası din aktarımına ilişkin ampirik çalışmaların, “aktarım başarılı mı?” sorusunu tek bir ölçütle değil, her katman için ayrı ayrı sorması gerekmektedir.

7.2. Türkiye Bağlamı: Göç, Aile ve Dijitalleşme

Üç katmanlı model, Türkiye’de dinî sosyalleşme üzerine yürütülen çalışmaların konumlandırılması için de bir çerçeve sunabilir. Türkiye’deki literatürde dinî sosyalleşme, özellikle göç bağlamında kayda değer bir ilgi görmüştür. Amerika’daki Türk gençlerinin ailede dinî sosyalleşmeleri (Güngör, 2012) ve akran gruplarının bu gençlerin dinî sosyalleşmesine etkisi (Güngör, 2015), Almanya’daki üçüncü kuşak Türk göçmenlerde dinî kimliğin oluşumunda etkili olan dinî sosyalleşme faktörleri (Gökmen, 2025) ve dinî sosyalleşme bağlamında Suriyeli sığınmacıların yapısal uyumu (Yaralıoğlu – Güngör, 2020) bu çalışmalar arasında yer almaktadır. Ailenin dinî değerleri aktarmadaki rolü (Aybey, 2018) ve dijital çağda ebeveynleriyle ilişkileri çerçevesinde gençlik ve din (Haberli, 2023) ise aile merkezli aktarımın güncel boyutlarını ele alan çalışmalardır.

Göç bağlamı, üç katmanlı model açısından özellikle verimli bir alan sunmaktadır. Göç, Berger’in makuliyet yapısı kavramıyla ifade edilirse, ailenin dinî dünyasını teyit eden toplumsal tabanın büyük ölçüde ortadan kalktığı bir durumdur. Bu durumda aile; mahalle, cami ve okulun birlikte yürüttüğü aktarım işlevini tek başına üstlenmek zorunda kalır. Böyle bir bağlamda aidiyet-anlam katmanının kimliğin bir göstergesi olarak güçlenmesi, içerik ve pratik katmanlarının ise farklı hızlarda dönüşmesi beklenebilir. Bu durum, aktarımın katmanlar arası eşitsizliğinin göç bağlamında daha da belirginleşebileceğini düşündürmektedir.

Dijitalleşme ise aktarım sürecine yeni bir aktör kümesini dâhil etmektedir. Klasik aktarım kuramlarında aktarımın fâilleri —aile, okul, dinî kurumlar, akranlar— görece sınırlı ve tanımlanabilirdi. Dijital ortamda ise genç kuşak, ebeveynlerinin bilgisi ve denetimi dışında, algoritmik olarak düzenlenmiş içerik akışları aracılığıyla çok sayıda dinî ve dinî olmayan anlam sunucusuyla karşılaşmaktadır. Berger’in kavramlarıyla ifade edilirse, dijitalleşme makuliyet yapılarının çoğullaşmasını görülmemiş bir yoğunluğa ulaştırmış; Bourdieu’nün kavramlarıyla ifade edilirse, dinî alandaki meşru aktarım otoritesi üzerindeki tekel mücadelesine yeni ve öngörülemez aktörler katmıştır. Bu dönüşümün

özellikle içerik katmanı üzerinde etkili olması muhtemeldir; dinî bilgiye erişim kolaylaşırken, bu bilginin hangi otorite tarafından ve hangi bağlamda aktarıldığı belirsizleşmektedir. Pratik ve aidiyet katmanlarının ise hâlâ büyük ölçüde yüz yüze ilişkilere ve bedensel katılıma bağlı olduğu düşünüldüğünde, dijitalleşmenin katmanlar arasındaki eşitsizliği derinleştirebileceği ileri sürülebilir. Bu öngörünün ampirik olarak sınanması, Türkiye’deki din sosyolojisi araştırmaları için önemli bir gündem maddesi olarak görünmektedir.

8. Sonuç

Bu bölümde, kuşaklararası din ve değer aktarımını açıklayan sosyolojik kuramlar, sosyal bilimlerde insan davranışına ilişkin tartışmayı uzun süredir biçimlendiren determinizm–iradecilik eksenini üzerinden yeniden okunmuştur. Çözümleme, aktarım kuramlarının üç küme altında toplanabileceğini göstermiştir.

İlk kümeyi oluşturan yeniden üretim kuramları, aktarımın öznesini yapı olarak görmekte ve aktarımı toplumsal ya da bilişsel bir yapının kendini kopyalaması olarak tasavvur etmektedir. Durkheim’da kolektif bilinç ve ahlak eğitimi, Parsons’ta gizil kalıp korunması ve içselleştirme, Bourdieu ve Passeron’da pedagojik eylem ve habitus, sosyobiyojoloji ve bilişsel din biliminde evrimsel yatkınlıklar ve psikanalitik yaklaşımlarda bilinçdışı yapılar, aktarımın birer kopyalama mekanizması olarak kavramsallaştırılmasının farklı versiyonlarıdır. Bu kuramlar dinî sürekliliğin gücünü açıklamada güçlü, değişimi açıklamada ise zayıftır.

İkinci kümeyi oluşturan inşa kuramları, aktarımın öznesini bireye kaydırmakta ve aktarımı anlamın yeniden kurulması ve müzakeresi olarak görmektedir. Weber’in geleneksel ve değer yönelimli eylem ayrımı ve karizmanın gündelikleşmesi kavramı, Berger ve Luckmann’ın birincil sosyalleşme ve makuliyet yapısı kavramları, sembolik etkileşimciliğin anlamın müzakeresine yaptığı vurgu, Goffman’ın rol mesafesi kavramı ve Hervieu-Léger’nin bellek zinciri tanımı, aktarımın kopyalamadan fazlası olduğunu göstermektedir.

Üçüncü kümeyi oluşturan sentez kuramları ise yapı ile ollect arasında bir dolayım aramaktadır. Giddens’in yapının ikiliği ve ontolojik güvenlik kavramları, Bengtson’un ebeveyn–çocuk ilişkisinin sıcaklığının aktarımdaki belirleyiciliğine ilişkin ampirik bulguları ve bağlanma kuramının uyum ve telafi yolları, aktarımda hem yapının hem de fâilliğin payını birlikte görmeye imkân vermektedir. Bu kümenin en önemli katkısı, aktarımda belirleyici olanın yalnızca “ne aktarıldığı” değil, “hangi ilişki içinde aktarıldığı” olduğunu ortaya koymasıdır.

Bölümün özgün katkılarından biri, İslam düşüncesinin aktarıma ilişkin kavramlarının sosyolojik kuramla karşılıklı bir diyaloga sokulmasıdır. Kur'an'ın bir yandan aktarımı zorunlu kılan, öte yandan atalar dininin körü körüne sürdürülmesini eleştiren tutumu; fitrat hadisinin sosyalleşmeden önce gelen bir yatkınlık ile ebeveynlerin belirleyici rolünü bir arada içeren yapısı; taklit ile ittibâ ve taklîd ile tahkîkî iman arasındaki ayrımlar; Gazzâlî'nin riyazet ve İbn Haldun'un meleke kavramları, aktarım sorununa ilişkin dikkat çekici kavramsal kaynaklar sunmaktadır. Bu kaynaklar, İslam düşüncesinin aktarımın başarısını davranışın kopyalanmasıyla değil, aktarılanın anlaşılabilir olarak sahiplenilmesiyle ölçtüğünü ve edinilmiş eğilimleri hem belirleyici hem de dönüştürülebilir gören bir ollect tasavvuruna sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle İslam düşüncesinin aktarım tasavvuru, yeniden üretim kuramlarından çok sentez kuramlarına yakın durmakta ve habitus kavramının açıklamakta zorlandığı dönüşüm imkânına kendi içinden bir cevap sunmaktadır.

Bölümün ikinci özgün katkısı, dinî aktarımın içerik, pratik ve aidiyet-anlam olmak üzere üç katmanda ve farklı hızlarda gerçekleştiğini öne süren çözümleme modelidir. Bu model, aktarım kuramları arasındaki tartışmanın bir kısmının farklı katmanlar hakkında konuşulmasından kaynaklandığını göstermekte; “inanıp ait olmama”, “bulanık bağlılık” ve “ahlakçı terapötik deizm” gibi çağdaş örüntüleri, katmanlar arasındaki eşitsiz aktarımın sonuçları olarak yorumlamaya imkân vermektedir.

Bu çalışmanın kuramsal bir çalışma olduğu ve önerilen modelin ampirik olarak sınanması gerektiği açıktır. Bu bağlamda gelecekteki araştırmalar için üç öneri getirilebilir: Birincisi, Türkiye’de kuşaklararası din aktarımını izleyen boylamsal veri setlerine ihtiyaç bulunmaktadır. Bengtson’un çalışmasında olduğu gibi aynı ailelerin birden fazla kuşağını zaman içinde izleyen araştırmalar, aktarımın dinamiklerini kesitsel araştırmalardan çok daha derinlemesine görünür kılacaktır. İkincisi, dindarlık ölçümlerinde içerik, pratik ve aidiyet-anlam katmanlarının ayrı ayrı ölçülmesi ve kuşaklar arasında karşılaştırılması, aktarımın katmanlar arası eşitsizliğinin ampirik olarak incelenmesine imkân verecektir. Üçüncüsü, dijitalleşmenin aktarım sürecine etkisinin katman bazında incelenmesi, din sosyolojisinin önümüzdeki dönemde ele alması gereken temel sorulardan biri olarak görünmektedir. Din, her kuşakta yeniden aktarılacak zorunda olan bir gerçekliktir; bu aktarımın nasıl gerçekleştiğini anlamak, dinin toplumsal geleceğini anlamının da ön koşuludur.

Kaynakça

- Aktay, Yasin – Köktaş, M. Emin (drl.). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Argyle, Michael – Beit-Hallahmi, Benjamin. “Dini Davranış Teorileri”. Çev. Ali Kuşat – Mehmet Korkmaz – İsmail Güllü. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2004), 247-280.
- Arslantürk, Zeki – Amman, M. Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 4. Basım, 2001.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Aybey, Salih. “Ailenin Dinî Değerleri Aktarmadaki Rolü ve Bu Süreçte Dikkat Edilmesi Gereken İlkeler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 544-560. <https://doi.org/10.15869/itobiad.398540>
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2010.
- Bengtson, Vern L. – Putney, Norella M. – Harris, Susan. *Families and Faith: How Religion Is Passed Down across Generations*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye*. Çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. Çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.
- Bourdieu, Pierre. “Genèse et structure du champ religieux”. *Revue française de sociologie* 12/3 (1971), 295-334.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude. *Reproduction in Education, Society and Culture*. Çev. Richard Nice. London: Sage Publications, 1977.
- Boyer, Pascal. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *El-Câmi ‘u’ş-şahîh*. Nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. B.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cipriani, Roberto. *Din Sosyolojisi: Tarih ve Teoriler*. Hzl. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Davie, Grace. *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Durkheim, Émile. *Ahlak Eğitimi*. Çev. Oğuz Adanır. İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Furseth, Inger – Repstad, Pål. *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. Çev. İhsan Çapcıoğlu – Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2011.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*. 4 Cilt. İstanbul: y.y., 1318.
- Giddens, Anthony. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Giddens, Anthony. *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları*. Çev. Ümit Tatlıcan – Bekir Balkız. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003.
- Giddens, Anthony. *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*. Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Goffman, Erving. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY: Doubleday Anchor, 1959.
- Goffman, Erving. *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1961.
- Gökmen, Hasan. “Üçüncü Nesil Türk Göçmenlerde Dinî Kimliğin Oluşumunda Dinî Sosyalleşme Faktörleri (Almanya Örneği)”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 29/1 (2025), 404-422. <https://doi.org/10.18505/cuid.1620939>
- Granqvist, Pehr – Mikulincer, Mario – Shaver, Phillip R. “Religion as Attachment: Normative Processes and Individual Differences”. *Personality and Social Psychology Review* 14/1 (2010), 49-59. <https://doi.org/10.1177/1088868309348618>
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Güngör, Özcan. “1.5 ve 2. Nesil Türk Gençlerinin Ailede Dinî Sosyalleşmeleri: New Jersey, USA Örneği”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 36-71. <https://doi.org/10.1501/İlhfa0000001367>
- Güngör, Özcan. “Akran Gruplarının Amerikalı Türk Gençlerinin Dinî Sosyalleşmelerine Etkileri (12-15 Yaş)”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 13/30 (2015), 213-249.
- Haberli, Mehmet. “Dijital Çağda Aile: Ebeveynleriyle İlişkisi Çerçevesinde Gençlik ve Din”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2023), 374-389. <https://doi.org/10.32711/tiad.1245065>
- Hervieu-Léger, Danièle. *Religion as a Chain of Memory*. Çev. Simon Lee. Cambridge: Polity Press, 2000.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2009.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kaya, Eyyüp Said. “Taklid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/461-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Kirkpatrick, Lee A. *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. New York: Guilford Press, 2005.
- Koby, Murat. *Sosyal Bilimler ve Dini İlimlerde Davranış Kuramları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012a.
- Koby, Murat. “Sosyal Bilimler ve Dini İlimlerde Davranış Tasavvuru”. *Toplum Bilimleri* 6/12 (2012b), 179-196.
- Koby, Murat. “Din Sosyolojisinde Dini Davranış Kuramları”. *Dergiabant* 3/5 (2015), 50-63.
- Koby, Murat. “Sosyolojide ve Kelam İlminde Determinizm-İradecilik Dikotomisi”. *Dergiabant* 4/7 (2016), 1-22.
- Köse, Ali. *Freud ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2005.
- Layder, Derek. *Sosyal Teoriye Giriş*. Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Mead, George Herbert. *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Ed. Charles W. Morris. Chicago: University of Chicago Press, 1934.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc. *El-Câmi 'u's-şahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374-1375/1955-1956.
- Norenzayan, Ara. *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Özlem, Doğan. *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 3. Basım, 2001.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. Glencoe, IL: The Free Press, 1951.
- Poloma, Margaret M. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Çev. Hayriye Erbaş. Ankara: Palme Yayıncılık, 4. Basım, 2011.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Din Fenomenolojisi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2. Basım, 2011.
- Schimmel, Annemarie. *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Slaterry, Martin. *Sosyoloji'de Temel Fikirler*. Hzl. Ümit Tatlıcan – Gülhan Demiriz. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2008.
- Smith, Christian – Denton, Melinda Lundquist. *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Voas, David. “The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe”. *European Sociological Review* 25/2 (2009), 155-168.
<https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>

- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Wallace, Ruth A. – Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Çev. Leyla Elburuz – M. Rami Ayas. İzmir: Punto Yayıncılık, 2004.
- Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Ed. Guenther Roth – Claus Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Weber, Max. *Sosyolojinin Temel Kavramları*. Çev. Medeni Beyaztaş. İstanbul: Bakış Yayınları, 6. Basım, 2007.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Wilson, Edward O. *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975.
- Wilson, Edward O. *On Human Nature*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
- Yaralıoğlu, Yusuf – Güngör, Özcan. “Dini Sosyalleşme Bağlamında Suriyeli Sığınmacılarda Yapısal Uyum: Kilis Örneği”. *Dini Araştırmalar* 23/57 (2020), 143-172. <https://doi.org/10.15745/da.722297>

BÖLÜM 2

TAŞINAN BELLEK: GÖÇMEN AİLEDE DİNİ AKTARIMIN KURUMDAN BELLEĞE KAYIŞI

SümeYra UZUN

Öz

Bu çalışma, göçün dinî aktarım üzerindeki etkisini kavramsal düzeyde ele almakta ve göçmen ailede dinî sürekliliğin nasıl korunduğunu açıklamaya yönelik bir çözümleme sunmaktadır. Çalışmanın temel önermesi şudur: Göç, dinî hayatın kurumsal taşıyıcılarını (cami, cemaat, dinî otorite, ortak takvim) zayıflatmış ya da eritilemez kıldığı koşullarda, dinî aktarımın ağırlık merkezi belleksel taşıyıcılara (dua, ritüel, nesne, anlatı ve ev içi gündelik pratikler) doğru kayabilir; bu süreçte aile, dinî belleğin başlıca çerçevesi olarak yeniden konumlanır. Çalışmada bu süreci adlandırmak için kurumsal taşıyıcılık, belleksel taşıyıcılık ve taşıyıcılık dönüşümü kavramları analitik bir çerçeve içinde tanımlanmakta; Danièle Hervieu-Léger'nin dini bir hatırlama zinciri olarak ele alan yaklaşımı ile Maurice Halbwachs'ın kolektif bellek kuramı, birbirlerini tamamlayan ve gerilim taşıyan yönleriyle birlikte bu çerçeveye eklenmektedir. Kuramsal tartışmadan hareketle, göç bağlamında dinî aktarımı beş boyut üzerinden çözümleyen kavramsal bir model önerilmektedir. Çalışma, kurumdan belleğe kayış savını mutlak bir yer değiştirme olarak değil, dinî aktarımın farklı taşıyıcıları arasındaki ilişkinin yeniden örgütlenmesi olarak formüle etmekte; göç sonrasında yeni kurumsal bağların kurulabildiğini, ailevi ve kurumsal aktarımın birlikte işleyebildiğini ve ikinci kuşağın devraldığı belleği yeniden yorumlayabildiğini dikkate alarak savın geçerlilik koşullarını belirtmektedir. Kavramsal nitelikteki bu çözümlemenin, saha araştırmalarıyla sınanabilir bir analitik çerçeve sunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Göç, Dinî Aktarım, Kolektif Bellek, Aile, Hatırlama Zinciri.

Carried Memory: The Shift of Religious Transmission from Institution to Memory in the Migrant Family

Abstract

This study offers a conceptual analysis of the effect of migration on religious transmission and of how religious continuity is maintained within the migrant family. Its central proposition is that where migration weakens or renders inaccessible the institutional carriers of religious life (mosque, congregation, religious authority, shared calendar), the centre of gravity of religious transmission may shift towards mnemonic carriers (prayer, ritual, objects, narratives and domestic everyday practices), and the family is repositioned as the principal framework of religious memory. To name this process, the concepts of institutional carriership, mnemonic carriership and carriership transformation are defined within an analytical framework, into which Danièle Hervieu-Léger's account of religion as a chain of memory and Maurice Halbwachs's theory of

collective memory are articulated, with attention to both their complementarities and their tensions. Building on this discussion, the study proposes a conceptual model that analyses religious transmission in migration contexts along five dimensions. The shift from institution to memory is formulated not as an absolute displacement but as a reorganisation of the relationship between different carriers of religious transmission; the study acknowledges that migrants may establish new institutional ties, that familial and institutional transmission can operate together, and that the second generation may reinterpret the memory it inherits, and it specifies the conditions under which the thesis holds. As a conceptual contribution, the analysis aims to provide an analytical framework that can be tested by future field research.

Keywords: Sociology of Religion, Migration, Religious Transmission, Collective Memory, Family, Chain of Memory.

1. Giriş

Göç eden bir aile yanında yalnızca eşyalarını taşımaz. Bavulların arasında görünmeyen bir yük daha vardır: nesilden nesile aktarılan inançlar, hatırlamalar ve anlam dünyaları. Yeni bir toprağa varıldığında caminin yeri, cemaatin sıcaklığı, bayram sabahının mahalleye yayılan sesi çoğu zaman geride kalır. Ancak dinin kendisi çoğu durumda geride kalmaz. Kurumsal dayanaklarının zayıfladığı bu yeni ortamda din, taşınabilir ve kırılgan bir biçime bürünerek büyük ölçüde ailenin içine çekilebilir. Bu çalışmanın çıkış noktası, tam da bu görünmez taşınmadır.

Göç, sosyolojik literatürde uzun süre ekonomik ve demografik boyutlarıyla ele alınmış; dinî hayatın göç sürecindeki dönüşümü ise görece geç fark edilen bir mesele olmuştur. Oysa göç, bireyin yalnızca mekânını değil, inancını yaşama biçimini de köklü olarak yeniden düzenler. Göçmen, geldiği toplumda dinî kurumları ya bulamaz ya da yabancı bulur; buna karşın dine olan ihtiyacı, hatta ona sarılma isteği çoğu zaman artar. Göç ve din literatürü, dinin göçmene anlam ve aidiyet sağladığını, yeni çevrede kimlik sorularına yanıt veren bir tutunma zemini sunduğunu ortaya koymaktadır (Connor, 2014; Nordin – Otterbeck, 2023). Özellikle ayrımcılık ve dışlanma algısının, göçmenleri ve onların ikinci kuşağını dinî kimliklerini etno-kültürel özgünlüğü koruma yolu olarak daha güçlü sahiplenmeye yönltebildiği; göçün, dinî kimliği etno-kültürel özgünlüğü koruma yolu olarak pekiştirebildiği belirtilmektedir (Connor, 2014; Kabidenova – Turlybekova, 2025). İşte bu kurumsal zayıflama ile süregiden ihtiyaç arasındaki boşlukta, ailenin sessiz ama belirleyici rolü ortaya çıkar.

Bu bölüm, göçmen ailede dinî aktarımın nasıl gerçekleştiğini, dinî sürekliliğin ağırlık merkezinin kurumsal biçimlerden ailevi hatırlama pratiklerine doğru hangi koşullarda kaydığını çözümlemeyi amaçlamaktadır. Temel önerme şudur: Göç, dini ortadan kaldırmaz; dinî aktarımın taşıyıcı yapısını yeniden örgütler. Kurumsal taşıyıcıların zayıfladığı ya da erişilemez olduğu koşullarda aktarımın ağırlığı belleksel taşıyıcılara kayar ve aile, dinî belleğin başlıca çerçevesi hâline gelir. Cami, cemaat ya da resmî dinî otoritenin desteğinin azaldığı ortamlarda dinî süreklilik; annenin duasında, bayram sofrasının kuruluşunda, bir tesbihin elden ele geçişinde ve dedelerden torunlara anlatılan kıssalarda yaşamaya devam edebilir. Bu önermeyi betimleyici bir gözlem olmaktan çıkarp açıklayıcı bir kavramsal öneriye dönüştürmek için çalışmada üç kavram tanımlanmaktadır: dinî aktarımın cami, cemaat, dinî otorite ve ortak takvim gibi örgütlü yapılar üzerinden yürütülmesini ifade eden kurumsal taşıyıcılık; aktarımın dua, ritüel, nesne, anlatı ve gündelik ev içi pratikler üzerinden yürütülmesini ifade eden belleksel taşıyıcılık ve iki taşıyıcı tipi arasındaki ağırlık ilişkisinin göç gibi kritik deneyimlerle yeniden örgütlenmesini ifade eden taşıyıcılık dönüşümü. Bu

adlandırmalar, literatürde kurum ve bellek eksenlerinde ayrı ayrı tartışılan süreçleri tek bir analitik çerçevede birleştirmek üzere bu çalışmada önerilmekte; kavramların işaret ettiği olgular ise Hervieu-Léger ve Halbwachs'tan bu yana bilinen tartışmalara yaslanmaktadır.

Yöntemsel olarak bu çalışma, ampirik bir saha araştırması değil; kavramsal ve kuramsal nitelikte bir çözümlemedir. Çalışmada göç ve dinî kimlik, kuşaklar arası dinî aktarım, kolektif bellek ve gündelik ritüeller üzerine üretilmiş ulusal ve uluslararası literatür, sistematik bir tarama iddiası taşımaksızın, temel savla ilişkisi bakımından amaçlı olarak seçilmiş ve karşılaştırmalı biçimde okunmuştur. Kuramsal zemin olarak Hervieu-Léger'nin hatırlama zinciri yaklaşımı ile Halbwachs'ın kolektif bellek kuramının seçilmesinin gerekçesi; ilkinin dinin aktarımsal doğasını, ikincisinin ise bu aktarımın toplumsal çerçevelerini kavramsallaştırması ve böylece araştırma problemini iki ucundan, din ve bellek uçlarından, kavramaya imkân vermesidir. Analizin temel kategorileri, kurumsal dinî çevre, göçün kurum ve pratikler üzerindeki etkisi, ailenin yeniden konumlanması, ev içi aktarım araçları ve kuşaklar arası aktarımın seyri olarak belirlenmiştir. Çalışma bu kategorileri üç adımda ele almaktadır: önce dinî belleğin kuramsal çerçevesi ve önerilen kavramsal model, ardından göçün dinî kurum üzerindeki etkisi, son olarak ailenin üstlendiği taşıyıcı rol ve bu rolün sınırları.

2. Kuramsal Çerçeve: Din, Bellek ve Süreklilik

Göçmen ailede dinî aktarımı anlamak için, dinin bellekle ilişkisini kuran iki kuramsal damara başvurulmaktadır. Din sosyolojisi literatürü, dinî davranışın hem sosyal bilimler hem de kelâm/dinî ilimler çerçevesinde çözümlenebilen çok katmanlı bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır; dolayısıyla göçmen ailede dinî aktarım da, davranış kuramlarının açıklayıcı imkânlarından yararlanılarak sosyolojik bir nesne olarak ele alınabilir (Koby, 2015, 50-63). Bunlardan ilki, Danièle Hervieu-Léger'nin dini bir hatırlama zinciri olarak ele alan yaklaşımı; ikincisi ise Maurice Halbwachs'ın belleğin toplumsal olarak kurulduğunu gösteren kolektif bellek kuramıdır. Aşağıda önce iki yaklaşım ayrı ayrı tanıtılmakta, ardından hangi noktalarda birbirini tamamladıkları ve hangi noktalarda farklılaştıkları tartışılarak birlikte kullanılmalarının gerekçesi ortaya konmaktadır.

2.1. Hervieu-Léger: Hatırlama Zinciri Olarak Din

Hervieu-Léger, dini tanımlarken inancın içeriğinden çok aktarım biçimine odaklanır. Ona göre din, bir inanma ifadesini, bir sürekliliğin belleğini ve bu belleğin meşru bir versiyonuna, yani bir geleneğe yapılan gönderiyi bir arada

tutan yapıdır (Hervieu-L  ger, 2000). Din, bu üç ögeyi birlikte koruyan bir olgudur: bir inancın dile getirilişi, bir sürekliliğin hatırlanı  ı ve bu hatırlamanın yetkin bir anlatısına başvuru. Dindarlık, kendini bir inanç soyuna, yani inananların kuşaklar boyu uzanan zincirine ait kılarak temellenir; birey, kendini bu zince yazdığı ölçüde inanan olur.

Bu yaklaşımın g    bağlamı için taşıdığı anlam açıktır. Eğer din, özünde kuşaklar arası bir süreklilik belle  iyse, onun sürmesi yalnızca kurumların varlığına değil, aktarımın kesintisiz i  şlemesine bağlıdır. Güç, bu aktarım zincirinin en çok gerildi  ı anlardan biridir. Hervieu-L  ger'ye göre modern toplumun, geçmiş ile şimdi arasındaki s  reklili  ı çözen yapısı zaten hatırlama zincirini zayıflatmaktadır; g   le birlikte bu zayıflama katmerlenir, çünkü birey hem zamansal hem mek  nsal olarak geçmişinin taşıyıcılarından kopar. Bu koşulda zincirin kırılmaması, onu taşıyacak bir öznenin varlığına bağlıdır. Bu çalışmanın savı, g    bağlamında o öznenin büyük ölçüde, ancak tek başına olmamak üzere, aile olduğudur.

Bu taşınma sürecine uluslararası g    yazını da işaret etmektedir. Levitt (2003, 847-873), ulusötesi g    üzerine çalışmalarında göçmenlerin kültürü ve kurumları adeta yanlarında taşıdıklarını belirtir; din, g   menle birlikte yer değiştiren ve varılan yerde yeniden kurulan bir olgudur. Levitt'in İbrahim peygamberi ilk göçmen olarak anan ifadesi, g    ile dinî aktarımın tarih boyunca i   i  e geçtiğini hatırlatır. Ancak Levitt'in vurgusu, bu çalışmanın savını dengelemesi gereken bir noktayı da içerir: Din yalnızca ailenin içine çekilmez; varılan yerde dernekler, camiler ve ulusötesi a  lar biçiminde yeniden kurumsalla  abilir. Bu husus, aşağıda taşıyıcılık dönüşümü kavramı çerçevesinde ele alınacaktır.

2.2. Halbwachs: Belleğin Toplumsal   er  evesleri

Halbwachs'ın kolektif bellek kuramı, ikinci kuramsal temeli sağlar. Halbwachs'a göre bellek bireysel bir yeti değil, toplumsal olarak kurulan bir olgudur; birey ancak bir gruba ait olduğu için ve o grubun sağladığı   er  evesler sayesinde hatırlar (Halbwachs, 1992; Halbwachs, 2016). Hafıza geçmişi olduğu gibi yeniden yaşatmaz; onu şimdinin ihtiyaçlarına göre yeniden inşa eder. Bu yeniden inşa, dağınık bireylerin değil, süregiden grupların i  idir.

Halbwachs'ın    z  mlmesinde aile, kolektif belleğin en temel   er  eveslerinden biri olarak özel bir yer tutar. Ailenin kendine özgü bir kolektif hafızası vardır ve bu hafıza, dinsel grubun hafızasıyla i   i  e geçer. Aile, salt biyolojik bir birim değil; geçmişin hatırlandığı, anlamlandırıldığı ve aktarıldığı bir bellek çerçevesidir. G   , bireyi içine doğduğu geniş toplumsal   er  eveslerden kopardığında, aile   er  evesi orantısız bir yük üstlenir; dışarıda kaybedilen sürekliliğin önemli bir kısmının evin içinde yeniden kurulması beklenir.

2.3. İki Kuramın Eklemlenmesi: Tamamlayıcılık ve Gerilimler

İki kuramın birlikte kullanılmasının gerekçesi, araştırma probleminin iki ayrı ucunu kavramalarıdır. Hervieu-Léger, dinin ne olduğuna ilişkin bir soruya yanıt verir ve dini aktarımsal doğası üzerinden tanımlar: Din, sürdürülen bir hatırlama zinciridir. Halbwachs ise hatırlamanın nasıl mümkün olduğuna ilişkin bir soruya yanıt verir: Hatırlama, toplumsal çerçeveler içinde gerçekleşir. Birincisi olmadan göçmen ailedeki sürekliliğin neden dinî bir mesele olduğu; ikincisi olmadan bu sürekliliğin neden ailede cisimleştiği açıklanamaz. Tamamlayıcılık tam bu noktadadır: Dinî süreklilik bir hatırlama zinciriyse ve hatırlama toplumsal çerçevelerde kuruluyorsa, göçün dağıttığı çerçevelerin yerini alan aile, zincirin göç bağlamındaki başlıca halkası hâline gelir.

Bununla birlikte iki kuram özdeş değildir ve aralarındaki farkların görülmesi, analitik açıdan verimlidir. Birincisi, kapsam farkıdır: Halbwachs genel bir bellek kuramı sunar ve din, onun çözümlemesinde bellek çerçevelerinden yalnızca biridir; Hervieu-Léger ise belleği dinin kurucu unsuru yapar ve dinî belleği, meşru bir geleneğe gönderme yapması bakımından öteki bellek türlerinden ayırır. İkincisi, otorite sorunudur: Hervieu-Léger’de hatırlamanın “yetkin” bir anlatısı, yani geleneğin meşru versiyonunu belirleyen bir otorite boyutu vardır; Halbwachs’ta ise bellek, grubun şimdiki ihtiyaçlarına göre esnek biçimde yeniden inşa edilir ve tek bir meşru versiyona bağlanmaz. Bu fark, göç bağlamında önemli bir gerilime işaret eder: Aile, dinî belleği taşıırken onu aynı zamanda seçer, süzer ve yeniden yorumlar; taşınan bellek, kurumların denetlediği “resmî” dinî bilgiyle her zaman örtüşmeyebilir. Dolayısıyla iki kuramın birlikte okunması, göçmen ailedeki dinî aktarımı hem bir süreklilik hem de bir dönüşüm süreci olarak, yani zincirin sürmesi ile halkaların biçim değiştirmesini birlikte görmeye imkân verir. Bu çalışmanın kavramsal katkısı da bu eklemlenme üzerine kuruludur.

2.4. Kavramsal Model: Taşıyıcılık Dönüşümü

Yukarıdaki kuramsal tartışmadan hareketle, göç bağlamında dinî aktarımı çözümlemek için beş boyutlu bir kavramsal model önerilmektedir. Model ampirik olarak doğrulanmış bir süreç betimlemesi değil, saha araştırmalarında sınanmak üzere geliştirilen analitik bir öneridir. Modelin boyutları ve her boyutta sorulacak analitik sorular Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1. Göç Bağlamında Dinî Aktarımın Çözümlemesine Yönelik Kavramsal Model (Taşıyıcılık Dönüşümü Modeli)

Boyut	İçerik	Analitik Soru
1. Göç öncesi kurumsal çevre	Cami, cemaat, dinî otorite, ortak takvim ve topluluk ilişkileri	Göç öncesinde dinî aktarımın kurumsal taşıyıcıları hangileridir ve ne kadar güçlüdür?
2. Göçün etkisi	Kurumlara erişimin kesilmesi/zayıflaması; gündelik dinî ritmin bozulması; olası yeniden kurumsallaşma	Göç, kurumsal taşıyıcıları hangi ölçüde zayıflatmış; yeni kurumsal bağlar kurulmuş mudur?
3. Ailenin yeniden konumlanması	Ailenin dinî belleğin başlıca çerçevesi olarak öne çıkması; rollerin (özellikle kadınların) yeniden dağılımı	Aktarım sorumluluğu aile içinde kimler tarafından ve nasıl üstlenilmektedir?
4. Belleksel aktarım araçları	Dua, ritüel, nesne, anlatı ve gündelik ev içi pratikler	Dinî bellek hangi somut araçlarla taşınmakta; bu araçlar hangi anlamları yüklenmektedir?
5. Kuşaklar arası seyir	Sürdürme, yeniden yorumlama, seçici aktarım, kesinti ve unutma	İkinci ve sonraki kuşaklar devraldıkları belleği sürdürmekte, dönüştürmekte midir yoksa zincir kopmakta mıdır?

Modelin merkezindeki kavram çifti, kurumsal taşıyıcılık ile belleksel taşıyıcılıktır. Taşıyıcılık dönüşümü ise bu ikisi arasındaki ağırlık ilişkisinin göçle yeniden örgütlenmesini ifade eder. Burada vurgulanması gereken husus, dönüşümün bir ikame değil, bir yeniden örgütlenme olarak kavranmasıdır: Kurumsal ve belleksel taşıyıcılık birbirini dışlayan değil, çoğu durumda birlikte işleyen mekanizmalardır. Göç öncesinde de aile aktarımın önemli bir kanalıdır; göç sonrasında da kurumlar tümüyle ortadan kalkmaz, hatta yeniden kurulabilir. Model, tam da bu birlikte işleyişin bileşimindeki değişimi; hangi koşullarda ağırlığın belleğe kaydığını, hangi koşullarda kurumsal bağların yeniden güçlendiğini sormaya imkân verecek biçimde tasarlanmıştır. Beş boyut, birbirinden bağımsız maddeler değil; bir sürecin ardışık ve etkileşimli uğraklarıdır. Birinci boyut, dönüşümün başlangıç koşullarını belirler: Göç öncesi kurumsal çevre ne kadar güçlüyse, kaybın yarattığı boşluk o kadar büyük olur. İkinci boyut, bu koşullar üzerinde işleyen şoku ve olası yeniden kurumsallaşmayı tanımlar; üçüncü boyut, boşluğu devralan failleri; dördüncü boyut, bu faillerin kullandığı mekanizmaları; beşinci boyut ise sürecin kuşaklar arası çıktısını gösterir. Model tek yönlü de değildir: Beşinci boyuttaki seyir ikinci boyuta geri besleme yapar; örneğin ikinci kuşağın dinî aidiyeti sürdürmesi, diasporada yeni cami ve derneklerin kurulmasını besleyerek kurumsal taşıyıcılığı yeniden güçlendirebilir. Modelin özgün katkısı, literatürde ayrı ayrı incelenen bu beş

uğrağı, taşıyıcılık dönüşümü kavramı etrafında tek bir ilişkisel çerçevede birleştirmesi ve göç-din araştırmalarına hem betimleme hem karşılaştırma imkânı veren ortak bir analiz dili önermesidir. Bu hâliyle model, Hervieu-Léger'nin zincir metaforunu Halbwachs'ın çerçeve kavramıyla işlemselleştirmekte; zincirin hangi çerçevede, hangi araçlarla ve hangi failer eliyle sürdürüldüğünü çözümlenebilir kılmaktadır.

3. Göç ve Dinî Kurumun Yeniden Konumlanması

Göç, dinî hayatın kurumsal altyapısını sarsar. Geride kalan yalnızca bir mekân, yani cami ya da mescit değildir; geride kalan, dinî hayata ritmini veren bütün bir toplumsal düzenektir. Ezanın gündelik zamanı bölmesi, cemaatin bedensel birlikteliği, bayram sabahının mahalleyi ortak bir sahneye dönüştürmesi, dinî bilginin ehil kişiler eliyle denetlenen aktarımı; bütün bunlar göçle birlikte ya büyük ölçüde yitirilir ya da tanınmaz hâle gelir. Göçmen, vardığı toplumda bu kurumları kimi zaman hiç bulamaz; bulduğunda ise çoğu kez yabancı bir dilin, yabancı bir cemaatin içinde bulur.

Bu kopuş, salt bir mekân kaybı olarak okunmamalıdır. Asıl zayıflayan, dinî hayatın ritmidir. Kentleşme ve göç üzerine yapılan çalışmalar, kent yaşamının hızlı temposunun ibadete ayrılan zamanı doğrudan etkilediğine işaret eder (Sağlam, 2022, 318-339). Geleneksel dinî uygulamalar şeklen sürse bile içeriği dönüşür; bir dinî bayram, biçimsel olarak aynı kalsa dahi giderek daha kültürel, daha sembolik bir nitelik kazanabilir. Kırsaldan kente ya da bir ülkeden diğerine geçişte, dinî pratikler kolektif ve kurumsal karakterini kısmen yitirip bireysel ve sembolik bir görünüme bürünebilir (Çelik, 2012, 297-306).

Bu dönüşüm, dinî pratiğin niteliğini de değiştirir. Kırsal ya da geleneksel ortamda dinî pratikler topluluk odaklıdır ve komünal yaşamla iç içedir; cami ve mescit yalnız ibadet değil, sosyalleşme mekânlarıdır. Kentsel ve göç sonrası ortamda ise dinî pratikler görece bireyselleşir ve topluluk denetiminden bağımsızlaşır. Bu bireyselleşme kimi zaman dinî uygulamalarda bir azalmaya ya da sekülerleşme eğilimine, kimi zaman da ibadetin dijital araçlarla sürdürülmesi gibi yeni biçimlere yol açabilir. Din ile modernleşme arasındaki bu gerilimli ilişkinin Türk düşüncesinde, Ziya Gökalp'ten Niyazi Berkes'e uzanan çağdaşlaşma tartışmalarına kadar giden köklü bir arka planı vardır (Koby, 2019, 1575-1587; Koby, 2020, 233-251). Kente göç, yalnızca bir mekân değişikliği değil, kente özgü bir ilişki sistemi ve hayat tarzının da benimsenmesidir; bu süreçte geleneksel dayanışmacı örüntüler zayıflayabilir (Çelik, 2012, 297-306). Ancak bu süreç dini tümüyle geriletmek yerine ona yeni bir form kazandırır; göç, kent dindarlığı ile kırsal dindarlığı gibi birbirinden belirgin biçimde farklılaşan

dinî yaşantı biçimleri üretebilir. Kurumun etkisinin azalması, böylece yalnız bir eksilme değil, dinî hayatın biçim değiştirmesidir.

Bununla birlikte, kurumdan belleğe kayış savının mutlaklaştırılmaması gerekir. Göç, her durumda dinî aktarımı aile içine çekmez; göçmenler varış ülkelerinde cami dernekleri, cemaat ağları ve ulusötesi dinî örgütlenmeler aracılığıyla yeni kurumsal bağlar da kurarlar (Levitt, 2003, 847-873; Connor, 2014). Batı Avrupa'daki Türk göçmen deneyimi bunun açık bir örneğidir: İlk kuşağın ev içi dindarlığını zamanla dernekleşme, cami inşası ve din görevlisi talebi izlemiş; din, aile ile yeniden kurulan kurumlar arasında paylaşılan bir aktarım alanına dönüşmüştür (Günay, 2003, 35-64). Avrupa bağlamında yürütülen güncel araştırmalar da destek kurumlarının bulunmadığı ya da zayıf olduğu ortamlarda aktarım yükünün aileye bindiğini; buna karşılık cami ve cemaat yapılarının erişilebilir olduğu yerlerde bu yükün paylaşıldığını göstermektedir (Bossi – Marroccoli, 2022). Dolayısıyla bu çalışmanın savı şu koşullu biçimde formüle edilmelidir: Kurumsal taşıyıcıların zayıf, eriştirilemez ya da henüz kurulmamış olduğu göç bağlamlarında ve özellikle göçün ilk evrelerinde, dinî aktarımın ağırlık merkezi belleksel taşıyıcılara kayar; yeniden kurumsallaşmanın gerçekleştiği bağlamlarda ise kurumsal ve belleksel taşıyıcılık iç içe işler. Sav, bir ikame iddiası değil, taşıyıcılar arası ilişkinin yeniden örgütlendiği iddiasıdır.

Ancak yeniden kurumsallaşmanın gerçekleştiği durumlarda dahi bir boşluk dönemi yaşanır: Kurumların kurulması zaman alır; ilk yıllarda dinî sürekliliğe duyulan ihtiyaç, hatta göçün yarattığı belirsizlik yüzünden artan bir ihtiyaç, karşılıksız kalır. Göçmenlerin kentsel belirsizliklerle başa çıkmak için dinî bağlara daha sıkı sarıldığı; dinin, sosyal destek ve aidiyet arayışının merkezine yerleştiği bilinmektedir (Connor, 2014; Nordin – Otterbeck, 2023). İşte bu boşlukta devreye giren ve kurumsal taşıyıcının bıraktığı yükü devralan başlıca özne ailedir. Bir sonraki başlık, bu devralışın nasıl gerçekleştiğini ele almaktadır.

Son olarak, “göçmen aile” kategorisinin homojen olmadığı vurgulanmalıdır. Taşıyıcılık dönüşümünün hızı ve yönü, göçün tipine (iç/uluslararası, gönüllü/zorunlu), ailenin göç öncesi dindarlık düzeyine, sınıfsal konumuna, varış bağlamındaki dinî altyapıya ve yerleşme süresine göre farklılaşır. Aynı nedenle göç, kentleşme, bireyselleşme ve sekülerleşme arasındaki ilişkiler de otomatik ve tek yönlü değildir; bu değişkenler arasındaki bağlantılar bağlama göre değişen, ampirik olarak saptanması gereken ilişkilerdir. Model, bu farklılaşmaları dışlayan bir genelleme değil; onları karşılaştırmalı biçimde incelemeye imkân veren bir çerçeve olarak okunmalıdır.

4. Aile: Belleksel Taşıyıcı

Dinî kurumun etkisinin azaldığı yerde, dinî aktarımın başlıca kanallarından biri aile hâline gelir. Özellikle dinin yeni toplumsal çevrede kurumsal ve gündelik olarak yeterince desteklenmediği durumlarda, ebeveynlerin çocuklara yönelik dinî sosyalleştirme çabaları belirgin bir önem kazanır. Maliepaard ve Lubbers'ın (2013, 425-442) Hollanda'daki Türk ve Fas kökenli Müslüman aileler üzerine çalışması, ebeveynlerin dinî katılımı ile çocukların dinî katılımı arasında anlamlı bir ilişki saptamıştır. Bu çalışmanın merkezî savı da buradan doğar: Göçmen aile, bu koşullarda dinî belleğin başlıca taşıyıcısıdır. Kurumun sağladığı sürekliliği büyük ölçüde ev içi pratik üstlenir. Aile, Halbwachs'ın işaret ettiği anlamda bir bellek çerçevesi olarak, dışarıda dağılan dinî sürekliliği içeride yeniden kurar. Bu yeniden kurma, soyut bir inanç savunusuyla değil, somut ve gündelik pratiklerle gerçekleşir.

4.1. Belleksel Aktarımın Araçları: Bir Sınıflandırma

Belleksel taşıyıcılığın araçları çoğu zaman söze bile dökülmez ve analitik olarak beş kümede sınıflandırılabilir. Birincisi dualardır: Annenin sofrada mırıldandığı dua, yatmadan önce çocuğa ezberletilen kısa sureler, sözlü belleğin en yoğun aktarıldığı biçimlerdir. İkincisi ritüellerdir: Bayram sabahı sofrasının değişmez düzeni, kandil gecelerinin ev içi kutlanması, cenaze ve mevlit toplantıları; dinî zamanı ev ölçeğinde yeniden üreten pratiklerdir. Üçüncüsü nesnelerdir: Bir büyüğün elinden düşürmediği tesbih, evin görünür bir yerine asılan hat levhası, seccade ve Mushaf; dinî belleği maddi kültüre yazan taşıyıcılarıdır. Dördüncüsü anlatılardır: Dededen toruna aktarılan kıssalar, aile büyüklerinin dinî tecrübe hikâyeleri; belleğin öyküleyici biçimidir. Beşincisi gündelik pratiklerdir: Yeme-içme adabından selamlaşmaya, helal-haram gözetiminden komşuluk ilişkilerine uzanan örtük alışkanlıklar. Bu beş küme birlikte, dinî bilginin bir vaaz ya da ders biçiminde değil; bir yaşam ritmi, bir bedensel alışkanlık, bir nesne ve anlatı dünyası olarak aktarıldığını gösterir. Erken çocukluk döneminde ev içi dua, hikâye ve ritüel yoluyla sağlanan dinî sosyalleşmenin, kurumsal destek biçimleriyle (örneğin okul öncesi Kur'an kurslarıyla) bütünleyici biçimde işleyebildiği güncel saha çalışmalarıyla da ortaya konmaktadır (Gümrükçüoğlu – Genç – Uddin, 2022, 1029-1054). Dil ya da gelenek kaybı riski taşıyan göçmen grupları için bu pratikler, kültürel kimliği korumanın başlıca yollarından biri hâline gelir. Batı Avrupa'daki Türk işçileri üzerine yapılan çalışmalar, göçün yerleşik dinî inanış, değer, norm ve pratikleri kaçınılmaz biçimde etkilediğini ve dinin bu ortamda önemli ölçüde aile içi bir yaşantıya dönüştüğünü göstermektedir (Günay, 2003, 35-64). Ahıska Türkleri diasporası üzerine yürütülen güncel bir araştırma da cenaze törenleri, mevlit toplantıları, Ramazan pratikleri ve ev içi dua

halkaları gibi gündelik ritüellerin, göçle dağılmış topluluklarda birer bellek mekânı işlevi gördüğünü; yerinden edilmenin travmasının bu ritüeller aracılığıyla yeniden yorumlandığını ve kuşaklar arası aidiyetin bu pratikler üzerinden kurulduğunu ortaya koymaktadır (Derviş, 2026). Bu beş araç, aynı zamanda çocuğun dinî sosyalleşmesinin gündelik zeminini oluşturur: Çocuk, dinî içerikle önce bir ders biçiminde değil; duayı işiterek, sofraya oturarak, nesneye dokunarak ve anlatıyı dinleyerek karşılaşır.

4.2. Toplumsal Cinsiyet Boyutu: Annelerin ve Ninelerin Emeği

Belleksel taşıyıcılığın yükü aile içinde eşit dağılmaz. Duanın öğretilmesi, sofranın kurulması, kandilin hatırlanması, anlatının aktarılması ve ritüelin sürdürülmesi; çoğu toplumda büyük ölçüde kadınların üstlendiği bir emektir. Bu durum rastlantısal değildir: Ev içi alanın tarihsel olarak kadınlara atfedilmesi, belleksel taşıyıcılığın araçlarının, yani ev merkezli dua, sofrası, nesne ve anlatının, kadın emeğiyle iç içe geçmesine yol açmıştır. Bu yönüyle kurumdan belleğe kayış, aynı zamanda cinsiyetli bir kayıştır: Kurumsal taşıyıcılık ağırlıkla erkek din görevlileri ve cemaat önderleri eliyle yürütülürken, belleksel taşıyıcılığın failleri çoğu zaman anneler ve ninelerdir. Bu gözlem iki sonuç doğurur. Birincisi, göçmen ailede dinî aktarımın çözülmesi, kadınların görünmez dinî emeğinin görünür kılınmasını gerektirir. İkincisi, bu emeğin kuşaklar arası aktarımı da kendisi cinsiyetlidir; kız çocukları çoğu durumda yalnız dinî içeriği değil, taşıyıcılık rolünün kendisini de devralır. Bu çalışmanın sınırları söz konusu cinsiyetli dağılımın derinlemesine çözülmesine elvermemektedir; ancak taşınan belleğin failinin çoğu zaman kadınlar olduğunu kaydetmek, hem modelin üçüncü boyutunun (ailenin yeniden konumlanması) içeriğini belirginleştirmek hem de gelecek araştırmalara bir eksen önermek bakımından gereklidir.

4.3. İkinci Kuşak: Devralma, Yeniden Yorumlama, Kesinti

Belleksel taşıyıcılığın asıl sınıandığı yer, göçmen ailenin ikinci kuşağıdır. Göçmen çocukları yetişkinliğe eriştiklerinde, ailelerinden dinî gelenekleri canlı tutma yönünde belirgin bir beklentiyle karşılaşılır; kimi zaman dinî örgütlere etkin katılım, kimi zaman aynı dinî gruptan biriyle evlilik gibi somut talepler bu beklentinin parçasıdır (Bramanti – Meda – Rossi, 2020, 569-588). Aile bu beklentiler dolayımında, dinî belleği yalnız yaşatmakla kalmaz; onu bir sonraki kuşağa aktarma sorumluluğunu da üstlenir. Hatırlama zincirinin kopmaması, tam da bu kuşak aktarımının seyrine bağlıdır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki göçmen topluluklar üzerine yapılan çalışmalar, ikinci kuşağın dinî aidiyetinin ailedeki aktarım yoğunluğuyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Connor, 2014; Maliepaard – Lubbers, 2013, 425-442).

Ancak ikinci kuşak, devraldığı belleğin pasif bir alıcısı değildir. Halbwachs'ın belleğin şimdinin ihtiyaçlarına göre yeniden inşa edildiği yönündeki tespiti burada özel bir önem kazanır: İkinci kuşak, ailenin taşıdığı dinî belleği kendi toplumsal bağlamında yeniden yorumlar; kimi öğeleri sürdürür, kimilerini kültürel bir mirasa dönüştürür, kimilerini ise bırakır. Dinî içeriğin farklı sosyo-kültürel bağlamlarda anlamlandırılması, din eğitimi literatüründe empati kavramı üzerinden de tartışılan bir süreçtir (Sancak, 2015, 42-71). Nitekim seküler ve çok kültürlü toplumlarda din eğitime ilişkin önerilen “Post-Konfesyonel Kapsayıcı Din Eğitimi” (PCIRE) modeli de ikinci kuşağın hem dinî sürekliliği hem çoğulcu bir karşılaşmayı birlikte yaşayabileceği bir pedagojik zemin arayışına işaret etmektedir (Genç – Uddin, 2023, 127-137). Yükseköğretim düzeyinde din eğitimi alan bireylerde dahi sekülerleşme ile dinin algılanan etkisi arasındaki ilişkiyi inceleyen güncel bir araştırma, dinî sürekliliğin kurumsal eğitim alanları için bile sekülerleşme dinamikleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğine işaret etmektedir (Genç – Okur – Vurgun, 2025). Almanya doğumlu ikinci kuşak Türkler üzerine yapılan bir araştırma; dil, din ve bayramlar gibi kültürel geleneklerin korunmasının kuşak üzerindeki etkisinin sanıldığı kadar tek yönlü olmadığını, bulguların karışık bir tablo çizdiğini göstermektedir (King – Kılınç, 2014, 126-133). Dolayısıyla dinî belleğin taşınması, ailenin çabası kadar, yeni kuşağın bu belleği sahiplenme, dönüştürme ya da reddetme biçimlerine de bağlıdır. Aktarımın olası üç seyri birbirinden ayrılmalıdır: belleğin büyük ölçüde korunması, içeriğinin ya da anlamının dönüşmesi ve halkaların kopması, yani seçici ya da bütünsel unutma. Bu üç seyir, birbirini dışlayan aşamalar değil, aynı ailede farklı dinî öğeler için eş zamanlı işleyebilen süreçlerdir; namaz pratiği zayıflarken bayram ritüeli güçlenebilir, inanç içeriği dönüşürken aidiyet duygusu sürebilir. Model bu nedenle beşinci boyutunda aktarımın seyrini tek bir başarı-başarısızlık ekseninde değil, bu üçlü ayrım üzerinden sormaktadır.

Türkiye içindeki iç göç bağlamında da benzer bir çok yönlülük gözlenir. Kente göç eden ailelerin üç neslini kapsayan bir alan araştırması, oruç ve mevlit gibi dinî pratiklerin üçüncü nesilde de büyük ölçüde sürdürüldüğünü ortaya koymuş; bu da dinî belleğin, kentleşmenin getirdiği dönüşüme rağmen kuşaklar boyunca aktarılabilirdiğini göstermiştir (Sağlam, 2022, 318-339). Öte yandan göçmen ailede yaşanan bu süreç, ailenin bütün işlevlerinin yeniden düzenlendiği daha geniş bir dönüşümün parçasıdır. Batman'daki Suriyeli aileler üzerine yapılan bir araştırma, göçmen ailelerde eski ile yeni arasında bir gerilimin, sosyo-kültürel bir yeniden kuruluşun yaşandığını ve aile ilişkilerinin göç öncesine göre yeni kalıplara oturduğunu göstermektedir (Bimay – Çetin, 2023, 1019-1035). Dinî belleğin taşınması da bu yeniden kuruluşun içinde gerçekleşir; aile, bir yandan yeni koşullara uyum sağlarken öte yandan geçmişten devraldığı dinî sürekliliği

korumaya çalışır. Bu iki yönlü çaba, göçmen ailenin belleğini hem kırılğan hem diri kılan şeydir.

Bu noktada dinî aktarımın, daha geniş bir değer ve norm aktarımının parçası olduğunu görmek gerekir. Aile, bireyin içine doğduğu toplumun değer ve normlarıyla ilk karşılaştığı yerdir; kuşaklar arası süreklilik önemli ölçüde bu ailevi kanalla sağlanır; nitekim küreselleşme koşullarında değerlerin dönüşümü ve kuşaklara aktarımı, değerler eğitimi literatürünün de merkezî sorunlarından biridir (Sancak, 2019, 94-115). Din öğretim programları üzerine güncel çözümlemeler de değerlerin, aidiyet duygusu gibi duyuşsal bileşenlerle birlikte kurgulandığını göstermektedir (Bağ – Sancak, 2026, 615-640). Aile, çocuğun dine ilk sosyalleştiği zemindir ve bu sosyalleşme, erken yaştan itibaren ebeveynler, büyükanne ve büyükbabalar ve diğer akrabalarla yaşanan deneyimler üzerinden gerçekleşir (Bossi – Marroccoli, 2022). Göçmen aileler üzerine yürütülen uluslararası çalışmalar, dinî değerlerin kuşaklar arasında aktarımının göç koşullarında hem zorlaştığına hem de yeni biçimler kazandığına işaret eder (Bramanti – Meda – Rossi, 2020, 569-588). Göç, bu kanalı hem daha kırılğan hem daha kritik kılar: Dışarıdaki destek kurumları zayıfladığında, değerlerin ve dinî belleğin aktarımı büyük ölçüde ailenin omuzlarına biner.

Taşıyıcılık dönüşümünün iki yüzü vardır. Bir yandan bu dönüşüm dini kırılğanlaştırır: Bellek, kurum kadar dayanıklı değildir ve tek bir kuşağın aktarımı ihmal etmesi, Hervieu-Léger’in deyişiyle hatırlama zincirinin o halkada kopması anlamına gelebilir. Öte yandan aynı dönüşüm bir esneklik de sağlar: Kuruma bağımlılığı azalan din, caminin ya da cemaatin bulunmadığı bir ortamda dahi, bir evin içinde, bir sofranın etrafında yaşamayı sürdürebilir. Göçmen ailenin dinî belleği, bu kırılğanlık ile direnç arasında salınır.

5. Sonuç

Bu çalışmanın kavramsal katkısı üç düzeyde özetlenebilir. Birinci düzeyde çalışma, göç bağlamında dinî aktarımı çözümlemek için kurumsal taşıyıcılık, belleksel taşıyıcılık ve taşıyıcılık dönüşümü kavramlarından oluşan bir analitik çerçeve önermiştir. Bu çerçeve, literatürde göç-din ve bellek-din eksenlerinde ayrı ayrı yürüyen tartışmaları tek bir kavramsal düzlemde birleştirmekte ve “göç dinî aktarımı nasıl etkiler?” sorusunu, “aktarımın taşıyıcı yapısı nasıl yeniden örgütlenir?” biçiminde yeniden formüle etmektedir. İkinci düzeyde çalışma; Hervieu-Léger’in hatırlama zinciri yaklaşımı ile Halbwachs’ın kolektif bellek kuramını, tamamlayıcılıklarını olduğu kadar aralarındaki otorite ve kapsam farklarını da görünür kılarak eklemlemiştir. Bu eklemleme, göçmen ailedeki dinî aktarımı hem süreklilik hem dönüşüm boyutuyla kavramaya imkân vermektedir. Üçüncü düzeyde çalışma, bu kuramsal zemini beş boyutlu bir

kavramsal modele dönüştürmüş ve modelin her boyutu için saha araştırmalarında kullanılabilecek analitik sorular tanımlamıştır.

Kurumsal ve belleksel taşıyıcılık arasındaki ilişkiye dair varılan sonuç şudur: İki taşıyıcılık tipi birbirini dışlamaz; göç, ikisi arasındaki ağırlık ilişkisini yeniden örgütler. Kurumsal taşıyıcıların zayıf ya da eriştirilemez olduğu bağlamlarda, özellikle göçün ilk evrelerinde, aktarımın ağırlığı ev içi belleksel araçlara kayar ve aile, dinî belleğin başlıca çerçevesi olarak öne çıkar; yeniden kurumsallaşmanın gerçekleştiği bağlamlarda ise iki taşıyıcılık iç içe işler. Bu koşullu formülasyon, çalışmanın başlığındaki “kurumdan belleğe kayış” ifadesinin mutlak bir yer değiştirme değil, belirli koşullara bağlı bir ağırlık kayması olarak okunması gerektiğini gösterir. Bu kaymanın failleri çoğu zaman kadınlardır ve muhatabı olan ikinci kuşak, devraldığı belleği pasif biçimde sürdürmek yerine yeniden yorumlar; aktarım, koruma, dönüşme ve unutma süreçlerinin iç içe geçtiği açık uçlu bir seyir izler.

Çalışmanın sınırlılıkları açıkça belirtilmelidir. Birincisi, bu bir kavramsal çözümlemedir; önerilen model ampirik olarak sınanmamıştır ve bu hâliyle bir bulgu değil, bir araştırma programı önerisidir. İkincisi, literatür okuması sistematik bir tarama niteliği taşımamakta; temel savla ilişkisi bakımından seçilmiş çalışmalara dayanmaktadır. Üçüncüsü, çözümleme ağırlıkla Müslüman göçmen deneyimlerinden, özellikle Türk göç bağlamından beslenmektedir; modelin farklı dinî gelenekler ve göç rejimleri için geçerliliği ayrıca tartışılmalıdır. Dördüncüsü, toplumsal cinsiyet boyutu bir eksen olarak işaretlenmiş ancak derinlemesine işlenmemiştir.

Bu sınırlılıklar, gelecekteki saha araştırmaları için sınanabilir sorulara dönüştürülebilir: (i) Kurumsal dinî yapıların erişilebilirliği ile ailevi dinî aktarımın yoğunluğu arasında, farklı göç bağlamlarında nasıl bir ilişki vardır; yeniden kurumsallaşma ilerledikçe belleksel taşıyıcılığın ağırlığı azalmakta mıdır? (ii) Belleksel aktarımın beş aracı (dua, ritüel, nesne, anlatı, gündelik pratik) kuşaklar arası aktarımda eşit derecede mi etkilidir; hangi araçlar ikinci kuşakta daha kalıcı izler bırakmaktadır? (iii) Taşıyıcılık rolünün cinsiyetli dağılımı, kız ve erkek çocukların dinî sosyalleşme seyirlerini nasıl farklılaştırmaktadır? (iv) İkinci kuşağın yeniden yorumlama pratikleri, hangi koşullarda zincirin sürmesine, hangi koşullarda kopmasına yol açmaktadır? (v) Dijital ortamlar, taşıyıcılık dönüşümünde üçüncü bir taşıyıcı tipi olarak kavramsallaştırılmalı mıdır? Bu soruların nitel ve nicel desenlerle izlenmesi, burada önerilen modelin sınanmasına ve geliştirilmesine imkân verecek; göç sosyolojisi ile din sosyolojisinin kesişiminde, göçmen evini yıkılan bir mabedin değil taşınan bir belleğin mekânı olarak gören araştırma hattını ilerletecektir.

Kaynakça

- Bağ, Sema – Sancak, Seyyid. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıf) Öğretim Programında Aidiyet Duygusu”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2026), 615-640. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1920756>
- Bimay, Muzaffer – Çetin, Erdal. “Entegrasyon Sürecinde Göçmen Aile Yapısında Yaşanan Değişimler: Batman’daki Suriyeliler Örneği”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/3 (2023), 1019-1035. <https://doi.org/10.36362/gumus.1320612>
- Bossi, Luca – Marroccoli, Giulia. “‘We Are Alone’: Intergenerational Religious Transmission and the Effect of Migration in Italy”. *Religions* 13/4 (2022), 293. <https://doi.org/10.3390/rel13040293>
- Bramanti, Donatella – Meda, Stefania Giada – Rossi, Giovanna. “Migrations and Intergenerational Religious Transmission: Issues from International Literature”. *Migrants and Religion: Paths, Issues, and Lenses*. Ed. Laura Zanfrini. 569-588. Leiden-Boston: Brill, 2020.
- Connor, Phillip. *Immigrant Faith: Patterns of Immigrant Religion in the United States, Canada, and Western Europe*. New York: New York University Press, 2014.
- Çelik, Celaleddin. “Göç, Kentleşme ve Din”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ed. Niyazi Akyüz – İhsan Çapcıoğlu. 297-306. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Derviş, Leyla. “Faith, Deportation and Collective Memory: Islam as a Cultural Anchor Among the Ahiska Turks Diaspora”. *Religions* 17/1 (2026), 63. <https://doi.org/10.3390/rel17010063>
- Genç, Muhammet Fatih – Okur, Hüseyin – Vurgun, Latife. “Relationship Between Secularization and the Level of Perceiving Religious Influence Among Individuals Receiving Higher Religious Education”. *Religions* 16/7 (2025), 934. <https://doi.org/10.3390/rel16070934>
- Genç, Muhammet Fatih – Uddin, A.H.M. Ershad. “The Model of Religious Education in Today’s Secular and Multicultural Societies – Post-Confessional Inclusivist Religious Education (PCIRE)”. *British Journal of Religious Education* 45/2 (2023), 127-137. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2122934>
- Gümrükçüoğlu, Süleyman – Genç, Muhammet Fatih – Uddin, A.H.M. Ershad. “Din Eğitimi Politikalarının Değişim Sürecinde Türkiye’de Okul Öncesi Din Eğitimi (4-6 Yaş Kuran Kursları Örneği)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (2022), 1029-1054. <https://doi.org/10.33415/daad.1109482>
- Günay, Ünver. “Göç, Din ve Değişme: Batı Avrupa’daki Türk İşçileri Örneği”. *Bilimname* 3 (2003), 35-64.

- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Çev. Ve ed. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Halbwachs, Maurice. *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*. Çev. Büşra Uçar. Ankara: Heretik Yayınları, 2016.
- Hervieu-Léger, Danièle. *Religion as a Chain of Memory*. Çev. Simon Lee. New Brunswick: Rutgers University Press, 2000.
- Kabidenova, Zhuldyz – Turlybekova, Aigul. “The Role of Religion in Migration Processes: Research Discourses”. *Bulletin: Religious Studies Series* 41/1 (2025), 49-57. <https://doi.org/10.26577/EJRS20254115>
- King, Russell – Kılınç, Nilay. “Routes to Roots: Second-Generation Turks from Germany ‘Return’ to Turkey”. *Nordic Journal of Migration Research* 4/3 (2014), 126-133.
- Koby, Murat. “Din Sosyolojisinde Dini Davranış Kuramları”. *dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 3/5 (2015), 50-63.
- Koby, Murat. “Ziya Gökalp’in Çağdaşlık ve Laikliği Temellendirme Çabası ve İslam”. *Turkish Studies* 14/3 (2019), 1575-1587. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.22704>
- Koby, Murat. “Niyazi Berkes’e Göre İslam ve Çağdaşlaşma”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 233-251. <https://doi.org/10.33460/beuifd.702675>
- Levitt, Peggy. “‘You Know, Abraham Was Really the First Immigrant’: Religion and Transnational Migration”. *International Migration Review* 37/3 (2003), 847-873.
- Maliepaard, Mieke – Lubbers, Marcel. “Parental Religious Transmission after Migration: The Case of Dutch Muslims”. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39/3 (2013), 425-442.
- Nordin, Magdalena – Otterbeck, Jonas. *Migration and Religion*. Cham: Springer, IMISCOE Research Series, 2023.
- Sağlam, Muhammet Talha. “Kentleşme ve Dini-Kültürel Değişme Bağlamında Bazı Dini Pratikler”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (2022), 318-339. <https://doi.org/10.52637/kiid.1161040>
- Sancak, Seyyid. “Kur’an Perspektifinde Din Eğitiminde Sosyo-Kültürel Farklılıkları Anlamlandırma Sürecinde ‘Empati’ Kavramı”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2015), 42-71.
- Sancak, Seyyid. “Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”. *Dergiabant* 7/13 (2019), 94-115. <https://doi.org/10.33931/abuifd.532989>

BÖLÜM 3

DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN DİYANET ÇOCUK DERGİSİ’NİN İNCELENMESİ (2021-2022)*

Emrah DOĞANGÜN

Öz

Değerler bireyin davranışlarına yön veren, toplumsal birlikteliği sağlayan ve kuşaktan kuşağa aktarılaraq toplumun sürekliliğini temin eden temel unsurlardır. Ailede başlayıp okulda ve sosyal çevrede süren değerler eğitiminde, çocuklara yönelik süreli yayınlar önemli bir destekleyici işlev görmektedir. Bu çalışmada, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın aylık süreli yayını olan Diyanet Çocuk Dergisi’nin 2021-2022 yılları arasında yayımlanan yirmi dört sayısı, Millî Eğitim Bakanlığı öğretim programlarında yer alan on kök değer (adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik) açısından incelenmiştir. Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde doküman analizi tekniğiyle toplanan veriler betimsel içerik analiziyle çözümlenmiştir. İnceleme sonucunda yirmi dört sayıda on kök değer toplam 276 defa işlendiği; en sık işlenen değer 76 tekrarla sorumluluk, en az işlenen değer ise 5 tekrarla adalet olduğu tespit edilmiştir. Değerlerin 197’si 2021, 92’si 2022 sayılarında yer almış; işlenme yoğunluğunun aydan aya önemli ölçüde dalgalandığı, adalet ve saygı değerlerinin hiçbir sayıya ana tema olmadığı görülmüştür. Dürüstlük ve vatanseverlik değerleri yalnızca doğrudan anlatımla; diğer sekiz değer hem doğrudan hem dolaylı anlatımla sunulmuştur. Bulgular, derginin değer eğitimi açısından zengin bir içerik taşıdığını; bununla birlikte değerlerin sayılara ve aylara dağılımında denge gözetilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Değer, Değerler Eğitimi, Kök Değerler, Diyanet Çocuk Dergisi.

* Bu bölüm; yazarın, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nde 2025 yılında tamamladığı “Değerler Eğitimi Açısından Diyanet Çocuk Dergisi’nin İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

An Analysis of the Diyanet Children's Magazine in Terms of Values Education (2021-2022)

Abstract

Values are fundamental elements that guide individual behaviour, ensure social cohesion and secure the continuity of society by being transmitted from generation to generation. In values education, which begins in the family and continues at school and in the social environment, periodicals for children serve an important supportive function. This study examines the twenty-four issues of the Diyanet Children's Magazine, the monthly periodical of the Presidency of Religious Affairs, published between 2021 and 2022, in terms of the ten root values (justice, friendship, honesty, self-control, patience, respect, love, responsibility, patriotism and helpfulness) included in the curricula of the Ministry of National Education. Data collected through document analysis within a qualitative design were analysed by descriptive content analysis. The analysis revealed that the ten root values were covered a total of 276 times in twenty-four issues; the most frequently covered value was responsibility with 76 repetitions, while the least frequently covered value was justice with 5 repetitions. Of these, 197 appeared in the 2021 issues and 92 in the 2022 issues; the intensity of coverage fluctuated considerably from month to month, and the values of justice and respect were never the main theme of any issue. Honesty and patriotism were presented only through direct narration, while the other eight values were presented both directly and indirectly. The findings show that the magazine has rich content in terms of values education, but that balance should be observed in the distribution of values across issues and months.

Keywords: Religious Education, Value, Values Education, Root Values, Diyanet Children's Magazine.

1. Giriş

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İnsanların yaşamı boyunca hayatında büyük bir yer edinen değer, hayatın yönlendirilmesinde etkili olduğu kadar davranışların şekillenmesinde de büyük rol oynamaktadır. Toplumun bireyi, bireyin toplumu inşa ettiği karşılıklı süreçte değerler, ortak paydayı oluşturarak birlik ve beraberliği, toplumsal huzuru ve kuşaklar arası sürekliliği sağlamaktadır. Değerlerin zayıfladığı toplumlarda ise çözülme, güvensizlik ve çatışma eğilimlerinin arttığı gözlenmektedir. Bu nedenle değerlerin genç kuşaklara aktarılması, yalnızca pedagojik değil aynı zamanda toplumsal bir zorunluluktur.

Modernleşme ve sekülerleşme süreçleri, din-toplum ilişkisini ve buna bağlı olarak değer dünyasını derinden etkilemiştir. Türk düşünce tarihinde Niyazi Berkes örneğinde görüldüğü üzere çağdaşlaşma tartışmaları, dinin ve dinî değerlerin toplumsal hayattaki yeri sorusunu sürekli gündemde tutmuş, aydınlanmacı-pozitivist paradigmanın din tasavvuru ile geleneksel değer dünyası arasında gerilimler üretmiştir (Kobyas, 2020, 233-251). Ziya Gökalp'in çağdaşlığı ve laikliği İslam'la bağdaştırarak temellendirme çabası da aynı tartışmanın erken ve kurucu bir uğrağını oluşturur (Kobyas, 2019, 1575-1587). Öte yandan din sosyolojisi literatürü, dinî davranışın hem birey hem toplum düzeyinde çözümlenebilen çok katmanlı bir olgu olduğunu ve değerlerin taşıyıcısı olarak toplumsal bütünleşmede kritik bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır (Kobyas, 2015, 50-63). Sekülerleşme ile dinin algılanan etkisi arasındaki ilişkinin, yükseköğretim düzeyinde din eğitimi alan bireyler üzerinde incelendiği güncel bir çalışma da bu gerilimin eğitim süreçleri bağlamında ele alınmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır (Genç - Okur - Vurgun, 2025). Dinî kurumların çocuklara yönelik yayınları da bu bakımdan hem din eğitimi hem değerler eğitimi açısından incelenmeye değer bir alan oluşturmaktadır.

Çocukluk dönemi, değerlerin temellerinin atıldığı kritik bir evredir. Ailede başlayan değer edinimi, okul, arkadaş çevresi ve kitle iletişim araçlarıyla genişleyerek sürer. Çocuk dergileri, eğlendirirken öğreten yapıları, gelişim düzeyine uygun dil ve görsellikleri, sürekli yayın olmalarının getirdiği takip ve süreklilik imkânıyla, değer aktarımının etkili araçlarından biridir. Dinî kurumların eğitsel işlevi, İslam eğitim tarihindeki rihle (ilim yolculuğu) geleneğinden günümüz öğrenci değişim programlarına uzanan bir süreklilik içinde ele alındığında, çocuklara yönelik kurumsal yayınların da bu geniş eğitsel geleneğin güncel bir halkası olduğu görülür (Günerhan - Sancak - Kobyas - Çoştur, 2025, 1057-1082). Türkiye'de bu alanın köklü örneklerinden biri, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1979'dan bu yana yayımlanan Diyanet Çocuk Dergisi'dir (DÇD). Derginin, kurumsal kimliği gereği dinî bilgi ve değerleri çocuklara

aktarma misyonu taşıması; içeriğinin değerler eğitimi ölçütleriyle sınanmasını önemli kılmaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı, 2017-2018 öğretim programlarıyla birlikte tüm derslerin ortak paydası olarak on kök değeri belirlemiştir: adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik. Bu çalışmanın konusunu; DÇD'nin 2021-2022 yılları arasında yayımlanan yirmi dört sayısının, söz konusu on kök değer açısından incelenmesi oluşturmaktadır. Araştırma okul dışı bir yaygın eğitim materyalinin, örgün eğitimin değer hedefleriyle ne ölçüde örtüştüğünü ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Süreli yayınların değer eğitimindeki avantajı, tek seferlik bir materyalin aksine, aylık yayın ritmiyle çocuğun hayatında süreklilik oluşturmaları ve değer mesajlarını farklı sayılarda, farklı bağlamlarda tekrarlama imkânı sunmasıdır. Okuma alışkanlığı kazandırma işleviyle birleşen bu süreklilik; dergiyi, ailenin ve okulun yürüttüğü değer eğitimi destekleyen bir üçüncü kanal hâline getirmektedir. Ayrıca derginin eve girmesi, ebeveyn-çocuk ortak okumalarına zemin hazırlamakta; böylece değerlerin aile içi sohbetlerle pekiştirilmesine imkân doğmaktadır. Bu potansiyelin gerçekleşmesi ise dergi içeriğinin hem pedagojik hem de değerler eğitimi ölçütleri açısından nitelikli olmasına bağlıdır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Sınırlılıkları

Araştırmanın temel amacı, DÇD'nin 2021-2022 sayılarında on kök değerini hangi sıklıkla, hangi bölümlerde ve hangi anlatım biçimleriyle işlendiğini tespit etmek; elde edilen bulguları değerler eğitimi ve çocuğun gelişim dönemleri açısından değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara cevap aranmıştır: (i) On kök değer, incelenen sayılarda hangi sıklıkla yer almaktadır? (ii) Değerlerin yıllara ve aylara dağılımı nasıldır? (iii) Değerler doğrudan mı, dolaylı mı işlenmektedir? (iv) Değerlerin sunumu, hedef kitlenin gelişim özelliklerine uygun mudur?

Araştırma; DÇD'nin Ocak 2021 – Aralık 2022 tarihleri arasında yayımlanan yirmi dört sayısı ve MEB öğretim programlarında yer alan on kök değerle sınırlıdır. Dergide yer alan diğer değerler ile 2021 öncesi ve 2022 sonrası sayılar araştırma kapsamı dışındadır.

1.3. İlgili Literatür

Değer kavramı birçok disiplin açısından araştırma konusu olmuşsa da DÇD ile ilişkili olarak sınırlı sayıda çalışmada ele alınmıştır. Serinsu (2024), doktora tezinde çocuğa yönelik üretilen dinî içeriği DÇD örneğinde incelemiş; derginin içerdiği dinî değer ve bilginin, hedef kitlenin gelişim özelliklerine uygunluğunu

ve çocukların beklenti ve ihtiyaçlarına karşılık verme düzeyini değerlendirmiştir. Aynı tez çalışmasından üretilen güncel bir makalede Serinsu ve Zengin (2026), derginin 1981-2020 yılları arasındaki Ramazan ve bayram sayılarını nitel içerik analiziyle inceleyerek çocuğa yönelik dinî bilginin üretim biçimlerini ortaya koymuştur. Ünsal (2023), dergideki edebî metinleri somut olmayan kültürel miras öğeleri açısından; Topçu (2023), 1979-2000 yılları arasındaki siyer muhtevasını; Kara (2022), çocuk dergilerinin çocuğun sosyalleşme sürecine katkısını DÇD örneğinde sosyolojik açıdan; Sarı (2020), dergi özelinde çocuklar için siyer çalışmalarını incelemiştir. Aydın (2015), 23 Nisan ve Kutlu Doğum Haftası'nın dergideki yer alış tarzını içerik analiziyle ele almış; Yıldız (2004; 2012), derginin din eğitimi açısından başarısını değerlendirmiştir. Değerler eğitimi literatüründe ise Topal (2019), öğretmenlerin on kök değere ilişkin görüşlerini; Koç ve Akdoğan (2018), çocuklara değer aktarımının önemini ele almıştır. Görüldüğü üzere DÇD'yi doğrudan on kök değer açısından ve 2021-2022 dönemi özelinde inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır; bu araştırma söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Değer Kavramı

Değer kavramı literatürde, bireysel, toplumsal veya kültürel tabanda ele alınması, kalıcı bir özellik taşıması ya da değiştirilebilir olması, sonradan öğrenilen/öğretilebilen veya genetik olması gibi birçok farklı bakış açısıyla incelenmiştir. Değerler bireyin davranışlarını inceleme bakımından psikolojinin, toplumlar üzerindeki etkiyi incelemesi açısından sosyolojinin, kültürlerin farklı değerler taşıması bakımından antropolojinin ilgi alanına girmektedir (Köylü, 2019, 25-26). Znaniecki tarafından sosyal bilimlere kazandırılan değer kavramı; Latince “güçlü olmak” veya “kıymetli olmak” anlamlarına gelen “valere” kökünden türetilmiştir (Bilgin, 1995, 83).

Türk Dil Kurumu'na göre değer, bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet ve bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünüdür. Güngör'e göre değer, “bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç” (Güngör, 1998, 27-28); Hökelekli'ye göre ise “duygu, düşünce ve davranışlarımıza anlam veren ve onları şekillendiren ölçütler, inançlar ve kurallardır” (Hökelekli, 2011, 285). Toplumun ayrılmaz bir parçası hâline gelen ve ortak mirasını oluşturan değerler, insanın varlığını anlamlandırma ve değerlendirme çabasının sonucunda ortaya çıkan öğelerdir (Kaymakcan - Meydan, 2016, 24). Bir davranışın değer olabilmesi için düzenli ve sürekli olması

şart koşulmakta; tek bir fiilin değer sayılamayacağı belirtilmektedir (Bolay, 2007, 66).

Özetle değerler, bireyin yaşantısının, dâhil olduğu toplumun kültürünün ve sosyal çevre yapısının etkileşimiyle meydana gelen, önceliği kişiden kişiye değişebilen ve ancak davranışla sergilendiğinde atfedilebilen, bireyin yaşama dair inanç ve ilkelerini yansıtan soyut kavramlardır (Yıldırım - Demirel, 2021, 944-945). Başka bir deyişle, insanın “Nasıl davranmalıyız?” sorusuna verdiği cevap, değer nedir sorusunun karşılığıdır. Değerlerin davranışla olan bu kopmaz bağı, davranışın sosyal bilimlerdeki ve dinî ilimlerdeki kavranışını karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalarda da vurgulanmaktadır: Sosyal bilimler davranışın psikolojik ve toplumsal nedenlerini betimlerken, dinî ilimler davranışı dünyevi ve uhrevi sonuçlarıyla birlikte normatif düzlemde değerlendirir; değerler bu iki düzlemi birleştiren ölçütler olarak işlev görür (Koby, 2015, 50-63).

Değer kavramı, norm kavramıyla da yakından ilişkilidir; ancak ikisi özdeş değildir. Normlar, belirli durumlarda nasıl davranılması gerektiğini bildiren somut kurallara iken; değerler, bu kuralların gerisindeki daha genel ve soyut ölçütlerdir. Büyüklerin elini öpmek bir norm, bunun gerisindeki saygı ise bir değerdir; normlar değerlerden beslenir ve onları gündelik davranış diline çevirir. Değerlerin kaynağı konusunda ise toplumsal uzlaşığı, bireysel tercihi ya da ilahi bildirimi esas alan farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Türk toplumunda değerlerin şekillenmesinde İslam dininin, örf ve âdetlerin ve tarihsel tecrübenin iç içe geçtiğı söylenebilir; bu çok katmanlı yapı, değerler eğitiminde millî, evrensel ve dinî boyutun birlikte gözetilmesini gerektirmektedir.

2.1.1. Değerlerin Önemi ve İşlevi

Değerler bireylerin toplum içindeki statülerini belirlemeye imkân sağlayan, bireyler arası etkileşim için uygun bir altyapı oluşturan unsurların başında gelir. İnsanlar doğumdan ölüme kadar aile, okul ve iş çevresi gibi çeşitli toplumsal ortamlarda bulunur; her ortamın kendine özgü değer ve alışkanlıklara sahip olması, bireylerin de bu ortamların beklentilerine uygun değer üretimini gerektirir. Dolayısıyla değerler, bireylerin etkileşim içinde bulundukları toplumsal ve sosyal ortamlarda sağlıklı ilişkilerin kurulabilmesi açısından büyük öneme sahiptir (Yazıcı, 2006, 499; Özden, 2002, 144). Toplum içerisinde birlik ve beraberliğı sembolize etmeleri bakımından değerler, toplumsal huzurun oluşmasında etkin rol oynar; özellikle vatanseverlik, dayanışma, hoşgörü ve yardımlaşma gibi değerler, toplum içindeki ilişkilerin seviyesini yükseltir (Kumbasar, 2011, 22).

Rokeach’a göre değerlerin işlevleri şöyle sıralanabilir: Değerler, bireylerin toplum içindeki davranışlarını belirleyici rol üstlenir ve karşılaşılan toplumsal

olayları değerlendirme ve yargılama hususunda yardımcı olur; çatışma ve karar verme durumlarında bir tür danışmanlık görevi görerek karmaşıklığın çözüme kavuşmasına imkân sağlar; tek başına var olmayıp diğer değerlerle birlikte sistemli ve tutarlı organizasyonlar oluşturur. Çocuklukta öğrenilmeye başlanan değerler yaşa bağlı olarak artar; dolayısıyla öğrenme sonucu oluşan değerler kalıtsal değildir (Kuşdil - Kağıtçıbaşı, 2000, 60; Akbaş, 2004, 46-47). Bu bilgilerden hareketle değerlerin temelde iki işlevi olduğu söylenebilir: Birincisi, bireye yaşadığı topluma uyum sağlayabilmesi için rehberlik ederek onu sosyalleştirmek; ikincisi, bireyleri benzer hususlarda bir araya getirerek toplumsal bütünlüğün oluşmasını sağlamak ve bunu gelecek nesillere aktarmaktır.

Din ile değerler arasındaki ilişki de bu noktada özel bir önem taşır. Dinler değerlerin en köklü kaynak ve taşıyıcılarından biridir; iyilik, adalet, merhamet ve yardımlaşma gibi değerleri hem inanç düzleminde temellendirir hem de ibadet ve ritüeller yoluyla düzenli davranış kalıplarına dönüştürür. Din sosyolojisi literatürü, dinin, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve ortak değer dünyasını yeniden üreten bir kurum olarak sosyolojik araştırmanın asli konularından olduğunu, bu işlevin ise bireyin davranışının normatif ve betimleyici boyutlarını birlikte kavramayı gerektirdiğini ortaya koymaktadır (Koby, 2015, 50-63). Bu çerçevede dinî kurumların çocuklara yönelik yayınları; değerlerin dinî temelleriyle birlikte aktarıldığı özgün bir alan oluşturmakta ve değerler eğitimi araştırmalarının doğal inceleme nesnelerinden birini teşkil etmektedir. Nitekim din eğitimi alanında yürütülen güncel araştırmalar, Diyanet'in okul öncesi yaygın din eğitimi hizmetlerinin ve çocuğa yönelik yayın politikalarının, değişen eğitim politikalarıyla eş zamanlı dönüştüğünü de göstermektedir (Gümrükçüoğlu - Genç - Uddin, 2022, 1029-1054).

2.1.2. Değerlerin Özellikleri

Değerlerin literatürdeki tanımları incelendiğinde beş ortak özellik ortaya çıkmaktadır: Değerler inançtır ancak tümüyle nesnel ve duygulardan arındırılmış değildir; bireyin amaçlarıyla ve bu amaçlara ulaşmada etkili olan davranış biçimleriyle ilişkilidir; özgül eylem ve durumların üzerindedir; davranışların, insanların ve olayların seçilmesini ya da değişimini yönlendiren standartlar olarak işlev görür; taşıdıkları öneme göre kendi aralarında sıralanarak değer önceliklerini belirleyen bir sistem oluşturur ve zaman içinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılamak üzere değişime açıktır (Aladağ, 2009, 12). Özgüven'e göre değerler, toplum ya da birey tarafından benimsenen birleştirici olgular, toplumun sosyal ihtiyaçlarını karşıladığına inanılan ölçütler, yalnızca bilinci değil duygu ve

heyecanları da ilgilendiren yargılar ve bireyin bilincinde yer ederek davranışı yönlendiren güdülerdir (Özgüven, 1994, 350).

Din Öğretim Programı'nda yer alan “Değerlerimiz” başlığı altında ise değerlerin, kökleri geleneklerimiz ve dünümüz içinde, gövdesi ve dalları bu köklerden beslenerek bugünüme ve yarınlarımıza uzanan; temel insani özelliklerimizi oluşturan; hayatın rutin akışında ve karşılaşılan sorunlarla başa çıkmada eyleme geçmeyi sağlayan kudret ve gücün kaynağı olduğu ifade edilmektedir (MEB, 2018, 2).

2.1.3. Değerlerin Sınıflandırılması

Değerlerin anlaşılması için bir yol haritası niteliği taşıyan sınıflandırmalar içerisinde en çok bilinenleri Spranger, Rokeach ve Schwartz'a aittir. Spranger değerleri, bilimsel, ekonomik, estetik, sosyal, politik ve dinî değer olmak üzere altı temel grupta ele almıştır. Bilimsel değer bilgiyi, muhakemeyi ve eleştirel düşüncüyü; ekonomik değer yararlı olanı; estetik değer sanatı ve biçimi; sosyal değer insan sevgisini, yardım etmeyi ve bencil olmamayı; politik değer kişisel gücü; dinî değer ise kişinin dini uğrunda dünyevi hazları feda etmesini ifade eder (Akbaş, 2004, 56). Rokeach değerleri amaç (gaye) ve araç (vasıta) değerler olarak ikiye ayırmış; her iki grupta on sekizer değere yer vermiştir. Amaç değerler başarılı olma, barış, mutluluk ve aile güvenliği gibi ulaşılmak istenen nihai durumları; araç değerler ise kibar, yardımsever, mantıklı ve cesaretli olmak gibi bu durumlara ulaştıran davranış kalıplarını içerir (Aladağ, 2009, 13; Hacıömeroğlu, 2022, 11).

Schwartz ise Rokeach'ın çalışması üzerine inşa ettiği kuramında değerleri, güç, başarı, hazcılık, uyarılım, öz yönelim, evrenselcilik, iyilikseverlik, geleneksellik, uyma ve güvenlik olmak üzere on temel değer tipinde toplamış; tüm gruplardaki değer sayısını elli altı olarak düzenlemiştir (Kuşdil - Kağıtçıbaşı, 2000, 61). Türk bilginlerden Güngör değerleri estetik, teorik, iktisadi, siyasi, sosyal ve dinî olmak üzere altı grupta (Güngör, 1998, 23); Canatan geleneksel ve modern olmak üzere iki grupta (Canatan, 2004, 43); Ercan ise ulusal ve evrensel olmak üzere iki grupta sınıflandırmıştır. Son dönem çalışmalarda daha çok Schwartz'ın sınıflamasının tercih edildiği göze çarpmaktadır (Aladağ, 2009, 13-16).

2.2. Değerler Eğitimi

Literatürde değer eğitimi ve değerler eğitimi şeklinde iki kullanım bulunmaktadır. Değer eğitimi çoğunlukla belli birtakım değerlerin aktarılmasını; değerler eğitimi ise kişilerin kendi değerlerinin farkına varmalarını sağlamaya yönelik çalışmaları vurgulamaktadır (Bacanlı - Dombaycı, 2012, 890-891). Değerler eğitimi ilgili alanyazında ahlak eğitimi ve karakter eğitimi gibi

adlandırmalarla da ele alınmaktadır (Sarı, 2007, 61). İlk olarak ailede başlayan değerler eğitimi, okulda devam eden bir süreci kapsamakla birlikte farkında olmadan çevre ve toplumdan da edinilmektedir; günümüzde değer eğitimi hem öğretim programlarıyla hem de örtük programın kapsamına giren uygulamalarla gerçekleştirilmektedir (Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 364; Akbaş, 2008, 11).

Türk Millî Eğitim Temel Kanunu, ahlaki ve manevi değerleri benimseyen, beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip kişiler yetiştirmekten söz etmektedir. Bu genel amaç kapsamında şekillenen programlar değerler eğitimi açısından büyük önem taşır; dolayısıyla programların amaçları çerçevesinde “yetiştirilmek istenen model insan tipi” için din öğretimiyle birlikte değerler eğitiminin katkı sağladığı söylenebilir (Sancak, 2019, 96). Değerler eğitiminin başarıya ulaşması için eğitimciler; öğrencilerin gerçek yaşam çevresinden bildikleri üzerinden yola çıkmalı, yakın çevrenin imkânlarından faydalanmalı, çocuğun ailesini ve arkadaş çevresini eğitim sürecine dâhil etmeli, çocuğa ilgi ve sevgiyle yaklaşmalıdır (Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 364).

Değerler eğitiminin temel amaçları, bireyin sağlıklı bir kişilik ve karakter geliştirmesine yardımcı olmak, doğru ile yanlış ayırt edebilme yeterliği kazandırmak, toplumsal yaşamın gerektirdiği ortak değerleri benimseterek sosyal uyumu sağlamak ve kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına aracılık etmek şeklinde özetlenebilir. Bu amaçlara ulaşmada tek başına bilgi aktarımı yeterli değildir; değerın bilişsel olarak kavranması kadar duyuşsal olarak benimsenmesi ve davranışa dönüşmesi de gerekir. Bu üç boyutlu yapı, değerler eğitiminde bilgi, sevgi ve eylem unsurlarını birlikte gözetin bütüncül yaklaşımları zorunlu kılmaktadır.

Türkiye’de değerler eğitimi, tarihsel olarak ahlak eğitimi çerçevesinde yürütölmüş; Millî Eğitim sistemi içerisinde 2003 yılından itibaren bilimsel bir yaklaşımla ele alınmaya başlanmış ve 2010 yılında toplanan 18. Millî Eğitim Şûrası ile yeni bir ivme kazanmıştır. Şûra kararlarında, değerler eğitimine okul öncesinden itibaren tüm kademelerde ve tüm dersler içinde yer verilmesi, öğretmen yetiştiren programlara değerler eğitimi dersi konulması, ortak materyaller geliştirilmesi ve medya-değerler eğitimi ilişkisi konusunda farkındalık çalışmaları yapılması önerilmiştir. Bu kararların ardından 2017-2018 öğretim programlarında on kök değerin belirlenmesi, değerler eğitiminin program düzeyinde kurumsallaşmasının son halkasını oluşturmuştur.

2.2.1. Değerler Eğitimi Yaklaşımları

Değerlerin öğretimi için birçok strateji, yöntem ve yaklaşımdan söz edilmektedir. Kirschenbaum değerler ve ahlak eğitiminde değer gerçekleştirme,

karakter eğitimi, vatandaşlık eğitimi ve ahlak eğitimi olmak üzere dört büyük akım olduğunu belirtirken; Superka bu akımları telkin etme, ahlaki gelişim, analiz, aydınlatma/belirginleştirme ve davranış öğrenme başlıklarıyla beş yaklaşım şeklinde ele almaktadır (Yıldırım - Demirel, 2021, 945; Aladağ, 2009, 22). Günümüzde değerlerin kazandırılmasına yönelik başlıca yaklaşımlar şöyle özetlenebilir:

Değerlerin gizli öğretimi (örtük program): Okulda başarılı olmak için uyulması gereken ancak içeriği açık biçimde belirtilmeyen değerler, stratejiler, inançlar ve davranış biçimlerini ifade eder. Öğrenciler resmî programın kazanımlarıyla birlikte, öğretmenlerin yaklaşımları, davranışları, değer yargıları ve okul içi kültürel ortam aracılığıyla örtük programda belirtilmeyen değerleri de kazanmaktadır. Örtük program içerisinde olumlu kazanımların yanında olumsuz kazanımların da edinilebileceği unutulmamalıdır (Doğanay - Kutlu, 2019, 30; Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 365; Sarı, 2007, 69).

Değerlerin doğrudan öğretimi (telkin): Değerlerin bireylere aşılınması, bireylerin bu değerleri içselleştirmesi ve davranışa dönüştürmesinin sağlanmasıdır. Bu yaklaşımda çoğunlukla öğretmenin anlatım ve açıklamaları yer alır; pekiştirme, canlandırma, model sunma veya buldurma gibi vasıtalar kullanılarak değerler benimsetilmeye çalışılır. Yaklaşımın etkili olabilmesi için değer aktarıcının istekleri ile değeri edinen kişinin isteklerinin uyum içinde olması gerekmektedir (Hacıömeroğlu, 2022, 17; Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 365-366; Köylü, 2019, 54).

Değer açıklama (belirginleştirme): Simon ve arkadaşları tarafından hümanist psikolojiden beslenerek geliştirilen bu yaklaşımda birey belli bir değeri seçmeye yönlendirilmez; bireyin farkındalıkla değeri kendisinin seçmesi beklenir. Öğretmen telkinde bulunmadan, eleştirmeden ve değiştirmeye çabalamadan bireyin kendi değerlerini bulmasına yardımcı olur; görevi öğrenciyi teşvik etmek ve ona imkânlar sunmaktır. Değer kazandırma, seçme, ödüllendirme ve hareket olmak üzere üç basamakta, empoze edilmeden gerçekleşir (Köylü, 2019, 56; Meydan, 2014, 102; Akbaş, 2008, 13-14).

Değer analizi: Oliver ve Newmann ile Metcalf tarafından geliştirilen yaklaşım; değerlerle ilgili problemlerin bilimsel bilgiye dayandırılarak çözüme kavuşturulması gerektiğini savunur. Süreç ahlaki sorunu tanımlama, sorun hakkında bilgi toplama, olası çözüm yollarını belirleme, gerekli verileri toplama ve sonuçları raporlaştırma olmak üzere beş basamaktan oluşur. Temel hedef, öğrencilerin değer içeren bir sorun karşısında duyguları mümkün mertebe devreye sokmadan, mantıksal çerçevede akıl yürütmeye dayalı karar verebilmelerine yardımcı olmaktır (Aladağ, 2009, 27; Köylü, 2019, 58; Sarı, 2007, 62).

Ahlaki muhakeme (ahlaki ikilem): Kohlberg tarafından geliştirilen bu yaklaşımda öğretmen, öğrencilere ahlaki ikilem içeren örnek olaylar vererek grup çalışması yaptırır; öğrenciler bu çerçevede düşünür, tartışır ve bir yargıya varmaya çalışır. Önemli olan değere ulaşmak değil, karara varma aşamasında bireyin düşündükleridir; böylece bireylerin ahlaki yargıları ortaya çıkarılarak hangi ahlaki gelişim evresinde oldukları belirlenmeye çalışılır. Verilen ikilemlerin, öğrencilerin düşünme ve yaş düzeyleri dikkate alınarak seçilmesi gerekir (Köylü, 2019, 58-59; Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 372; Akbaş, 2008, 15-16).

Eylem ve gözlem yoluyla öğrenme: Bir değerın öğrenilebilmesi için üç boyut önem arz eder: değerin öneminin farkındalığı, değerin birey tarafından kabul edilirliliği ve değerin bireyin yaşantısı ve düşünceleriyle bütünleşmesi. Eylem yoluyla öğrenmede yaparak-yaşayarak öğrenme modeli üzerinden sosyal etkinliklere ihtiyaç duyulur. Gözlem yoluyla öğrenmede ise eğitimciler, bireylerin sosyal yaşamı içinde rol model aldıkları kişilerin (anne, baba, öğretmen, arkadaş vb. yanı sıra günümüzde diziler, filmler ve internet içerikleri) olumlu değerlerini ön plana çıkarak içselleştirmelerine yardımcı olur (Aktepe - Tahiroğlu, 2016, 377-378).

2.2.2. Değerler Eğitiminde Rolü Olan Unsurlar

Değer eğitimi, ilk olarak ailede başlayan, okul döneminde okulda süregelen, sonrasında sosyal hayat içinde varlığını sürdüren ve bir ömür boyu devam eden bir süreci ifade eder (Pilav - Orhan, 2020, 436). Eğitimin başlangıç yeri olan ailede bireyler; dinî ve ahlaki tutumlarını ilk olarak yaşayarak öğrenir. Ancak aile üyeleri arasında iletişim sorunları, şiddetli geçimsizlik ve boşanmaların artması gibi sebeplerle aile içinde değer eğitimi aksadığında bu görev, bir sonraki merci olan okula devredilmektedir (Aydın - Akyol Gürler, 2018, 29; Köylü, 2019, 90-91).

Aileden sonra değer eğitiminde etkin role sahip olan okul; geçmişte ikinci sırada tamamlayıcı rolde iken, ailelerin çeşitli sebeplerle görevlerini yerine getirememelerinden dolayı günümüzde ilk sıraya yerleşmiştir. Değer eğitimi sorumluluğunu büyük oranda üstlenen okul, bireylerin davranışsal, zihinsel ve duygusal gelişimlerine katkı sağlar; bireylerde tutarlı, dengeli ve sağlıklı bir kişilik oluşturmaya ve iyi birer vatandaş yetiştirmeye amaçlar (Köylü, 2019, 90-91; Hökelekli, 2011, 292). Başka bir deyişle okul, belli idealler çerçevesinde bireye yeni davranışlar kazandırarak ideal bir insan, iyi bir vatandaş ve dolayısıyla ideal bir toplum oluşturmak için gayret etmektedir (Kobya, 2015, 50-63). Aile ve okulun yanı sıra, bireyin çevresiyle etkileşimi sonucu yaşadığı tecrübeler, şahit olduğu olaylar, okuduğu kitaplardan edindiği bilgiler ve kitle

iletişim araçları da çocuğun değer şuuru kazanmasında önemli etkenlerdir (Peker, 2016, 169-170). Bu noktada ocuk dergileri, okuma alışkanlığıyla değer aktarımını birleştiren araçlar olarak ayrı bir önem taşımaktadır.

Kitle iletişim araçlarının değer eğitimindeki rolü, dijitalleşmeyle birlikte daha da belirginleşmiştir. Televizyon, internet ve sosyal medya, çocuğun değer dünyasına aile ve okulun denetimi dışında girdi sağlayan güçlü kanallar hâline gelmiştir. Son yıllarda din eğitimi alanında yapay zek uygulamalarının üretim ve doğrulama güvenilirliği üzerine yürütülen güncel çalışmalar, bu dijital kaynakların değer eğitimi için fırsatlar sunmakla birlikte ciddi doğruluk ve pedagojik kalite riskleri de taşıdığını ortaya koymaktadır (akmak - Genç - Hendek - Budak, 2024, 325-357). Bu kanalların taşıdığını içerikler her zaman pedagojik süzgeçten geçmediğinden; denetimli, kurumsal ve pedagojik kaygıyla üretilmiş ocuk yayınlarının önemi artmıştır. ocuk dergileri bu bağlamda ayrıcalıklı bir konumdadır: Hem okuma kültürünü beslemekte hem de içeriği editoryal denetimden geçmiş bir değer aktarım kanalı sunmaktadır. Ancak bu potansiyelin gerçekleşmesi, dergi içeriklerinin değer eğitimi ölçütleriyle düzenli olarak sınanmasına bağlıdır; bu araştırma da tam olarak bu ihtiyaa yönelik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2.2.3. Millî Eğitim Sisteminde Yer Alan Kök Değerler

Bireysel ve toplumsal açıdan değerlerin taşıdığını önem son yıllarda daha yoğun biçimde kendini göstermiş; MEB 2003 yılından itibaren değer konusunda daha hassas davranarak değerlere sistematik ve açık biçimde yer vermiştir (Demir, 2019, 21). 2017 yılında yayımlanan ğretim programlarıyla birlikte, adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik olmak üzere “on kök değer” belirlenmiş; bu değerlerin öğretilme sürecinde, ilişki hâlinde bulundukları alt ve öteki değerlerle birlikte sunulacağı ifade edilmiştir (MEB, 2018, 7-8). Kök değerlerin ğretim programlarındaki işlenişini konu edinen güncel araştırmalar; İlköğretim DKAB (4-8. sınıf) programında değerlerin, aidiyet duygusu gibi duyuşsal hedeflerle i ie kurgulandığını ortaya koymakta ve değerler ile duyuşsal alan arasındaki bu bütünlüğün önemine dikkat çekmektedir (Bağ - Sancak, 2026, 615-640). Bu kapsamda on kök değer aşağıda kısaca ele alınmaktadır.

Adalet: Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, hak ve hukuka uygunluk, herkesin hakkına düşeni verme anlamlarına gelir. Çağırıcı’ya göre adalet, ferd ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki erdemdir. İslami değerlerin başında gelen adalet, bireysel ve toplumsal ilişkilerde büyük öneme sahiptir; zira adaletin olmadığı bir ortamda toplumsal barış, birlik ve beraberlik

söz konusu olamaz. Kur'an-ı Kerim'de Nahl suresinde Allah'ın adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla yardım etmeyi emrettiği bildirilmektedir. Adalet değeri kazandırılmış birey, iç huzuru ve kendine saygıyı kazanır, başkalarının haklarının da savunucusu olur (Demir, 2019, 40).

Dostluk: Çok sevilen, güvenilen, yakın arkadaş, gönüldaş anlamlarına gelir; İslami literatürde sohbet, sadakat, uhuvvet ve meveddet gibi kavramlarla ifade edilir. İçerisinde dayanışma, yardımlaşma, sevgi, saygı, fedakârlık, dürüstlük, güven ve paylaşma gibi birçok alt değeri barındıran dostluk, zor zamanlarda duygusal ve pratik destek sağlayarak zorluklarla başa çıkmayı kolaylaştırır; empati duygusunu geliştirerek ilişkileri güçlendirir. Kur'an-ı Kerim'de arkadaş seçiminde dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmakta; Gazzâlî, İbn Kuteybe ve Fârâbî gibi İslam âlimleri dostluk kavramını eserlerine konu edinmektedir (Çağrı, "Dostluk").

Dürüstlük: Doğru ve dürüst olma durumu, düşüncenin gerçeğe uyuşması, yargı ve önermelerin gerçeğe uygun olmasıdır. İslam literatüründe "sıdk" kavramıyla karşılanan dürüstlük; niyette, söz ve davranışlarda doğruluk ve gerçeğe uygunluk anlamında bir ahlak terimidir. Kur'an-ı Kerim'de Hûd suresinde emrolunduğu gibi dosdoğru olunması buyrulmaktadır. Güvenin temeli kabul edilen dürüstlük, güçlü ve uzun vadeli ilişkilerin kurulmasını sağlar, öz denetimi geliştirmeye katkıda bulunur ve kişisel olgunlaşma sürecini destekler (Uzunkol - Ata, 2023, 132-145; Demir, 2019, 29).

Öz denetim: Daha önemli bir amaca ulaşabilmek için kişinin tepkilerini, davranışlarını veya amaca yönelme eğilimini denetleyip kısıtlamasıdır; kişinin amaçlarına ulaşmak için duygu, düşünce ve davranışlarını değiştirmeye yönelik etkili çabaları olarak da açıklanır (Gökalep vd., 2021, 716). Öz denetim, istenmeyen davranış ve alışkanlıkların denetlenmesini sağlar; kapasitesi kişiden kişiye farklılık gösterir (Aksel, 2018, 13). Kur'an-ı Kerim'de Nâziât suresinde, Rabbinin huzurunda duracağından korkarak nefsini arzularından alıkoyanların cennetle müjdelendiği bildirilmektedir. Öz denetimi yüksek bireyler, dürtüsel kararlar yerine uzun vadeli düşünerek hareket eder, duygusal dalgalanmalardan daha az etkilenir, stresli durumlarda soğukkanlı kalır ve toplumsal kurallara saygı gösterir; bu değer manevi anlamda da doğru ile yanlışın ayrıştırılmasında devreye girer (Demir, 2019, 30).

Sabır: Acı, yoksulluk ve haksızlık gibi üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanettir. Dinî terminolojide sabır, nefse ağır gelen durumlar karşısında ruhsal dengeyi bozmamak için kalpte yer tutan sükûnet ve dayanma kuvveti, farzları yerine getirmede devamlılık ve arzuları kontrol altına alma gibi geniş bir anlam yelpazesine sahiptir (Serinsu, 2009, 314). Kur'an-ı Kerim'de

Lokmân suresinde, namazın dosdoğru kılınması, iyiliğin emredilmesi ve başa gelen musibetlere sabredilmesi öğütlenmektedir. Sabırlı insanlar başkalarının hatalarını anlayışla karşılar, zorluklar karşısında duygusal dengeyi korur ve uzun vadeli hedeflere kararlılıkla ilerler (Gökâlp vd., 2022, 36; Demir, 2019, 31).

Saygı: Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı veya kutsallığı dolayısıyla bir kimseye ya da bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu; başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusudur. İslami literatürde hürmet, ihtiram, tazim ve tevkir gibi kavramlarla karşılanır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde saygı, çoğunlukla Allah'a ve O'nun koyduğu ölçülere karşı saygılı olunması şeklinde geçmektedir. Toplumumuzda ve kültürümüzde büyük öneme sahip olan saygı, karşılıklı anlayış, hoşgörü ve değer verme anlamına gelir; çatışmaların yapıcı biçimde çözülmesine imkân tanır; adalet ve eşitlik anlayışını geliştirerek ayrımcılık ve ön yargıların önüne geçer (Çağrı, "Saygı"; Demir, 2019, 32-33).

Sevgi: İnsanı bir şeye ya da bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yöneltten duygudur; İslami literatürde muhabbet, hub, meveddet ve vüd kelimeleriyle karşılanır. Yıldırım'a göre sevgi, insana güç veren bir enerjidir, bir alışveriştir; vereni de alanı da zenginleştirir ve mutlu eder (Yıldırım, 2004, 37). Kur'an-ı Kerim'de müminlerin Allah'a olan sevgisinin en güçlü sevgi olduğu bildirilmektedir. Bireylerin en temel ihtiyaçlarından biri olan sevgi, empati, hoşgörü ve yardımseverlik değerleriyle bütünleşerek sağlıklı sosyal ilişkilerin doğmasına ve toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanmasına yardımcı olur (Demir, 2019, 33; Yaşar - Yaşar, 2023, 31).

Sorumluluk: Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren bir olayın sonuçlarını üstlenmesidir. Sorumluluk duygusuna sahip tek varlık insandır; çünkü insan akıl ve iradesiyle hareket eder. Bireyin sorumlu tutulabilmesi için akıl ve iradenin yanı sıra fiillerinde özgür olması da şarttır; özgürlüğün olmadığı yerde sorumluluktan bahsedilemez (Demir, 2019, 34). Sorumluluk vicdani, içtimai ve dinî olmak üzere üç türdür ve bu türler birbirini tamamlayarak bir bütün oluşturur. Kur'an-ı Kerim'de Zilzâl suresinde, zerre ağırlığınca hayır işleyen de kötülük işleyen de karşılığını göreceği bildirilerek sorumluluk bilincine işaret edilmektedir. Sorumluluk sahibi bireyler toplumda güvenilir kişiler olarak tanınır; davranışlarının sonuçlarını hesaplar ve seçimlerinin sonuçlarını kabul eder (Sezer vd., 2017, 124).

Vatanseverlik: Yurtseverlik, vatansever olma durumudur. Nazıroğlu'na göre vatanseverlik, toplumları, kültürleri ve kültür çevrelerini bütünleştirecek potansiyele sahip bir sevgi türüdür; kişinin milletine derinden ve duygusal bir bağlılık hissetmesini ifade eder (Nazıroğlu - Göksu, 2018, 213). Bir milletin üzerinde yaşadığı toprak parçasını ifade eden vatan; içinde barındırdığı dil, din, kültür, tarih ve milleti bir arada tutarak birlik ve beraberliğe vesile olur. İslam dininde vatanseverlik değeri çoğunlukla cihad ve şehitlik kavramlarıyla birlikte ele alınır. Vatanseverlik

toplumun farklı kesimlerini ortak amaç ve değerler etrafında birleştirir, toplumsal dayanışmayı ve sosyal bağları güçlendirir (Demir, 2019, 36).

Yardımseverlik: Bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanmasıdır. Hemen her dinin üzerinde durduğu yardımseverlik; İslam'da infak, sadaka ve zekât gibi kurumsallaşmış biçimlerle bir ibadet boyutu kazanmıştır. Yardımseverlik toplumda dayanışma ve kardeşlik duygusunu güçlendirir, sosyal adaletin sağlanmasına katkıda bulunur ve bireyde şükür ile paylaşma bilincini geliştirir. Kur'an-ı Kerim'de iyilik ve takva üzerinde yardımlaşılması öğütlenmektedir.

On kök değerın ortak özelliği, birbirlerinden yalıtık olmamalarıdır: Sevgi olmadan saygının, saygı olmadan hoşgörünün, öz denetim olmadan sabrın tam anlamıyla yaşanması güçtür; yardımseverlik dostlukla, sorumluluk adaletle iç içedir. Nitekim MEB de kök değerlerin, ilişki hâlinde bulundukları alt ve öteki değerlerle birlikte ele alınacağını belirtmektedir. Bu iç içelik, değer öğretiminde tek bir değere odaklanmak yerine değerleri ilişkisel bir bütün olarak sunan yaklaşımların tercih edilmesini gerektirmekte; bu çalışmanın bulgular kısmında görüleceği üzere DÇD'nin pek çok metninde de birden fazla değer bir arada işlenmektedir.

2.3. Çocukluk Döneminde Değerler Eğitimi ve Gelişim Özellikleri

Değerler eğitiminin başarısı, muhatabın gelişim özelliklerinin doğru okunmasına bağlıdır; zira aynı değer, farklı gelişim dönemlerindeki çocuklara farklı yöntem ve dille sunulmayı gerektirir. Bu nedenle bir çocuk yayınının değer içeriği değerlendirilirken; yalnızca hangi değerlerin ne sıklıkla işlendiğine değil, bu işlenişin çocuğun bilişsel, psiko-sosyal, ahlaki ve dinî gelişim çizgisiyle uyumuna da bakılmalıdır. Aşağıda, araştırmanın değerlendirme çerçevesini oluşturan bu dört gelişim boyutu kısaca ele alınmaktadır.

DÇD'nin hedef kitlesi ağırlıklı olarak son çocukluk dönemindeki (7-12 yaş) çocuklardır; bu nedenle dergideki değer sunumunun, bu dönemin gelişim özellikleriyle uyumu önem taşımaktadır. Bilişsel gelişim açısından bu dönem, Piaget'nin somut işlemler dönemine karşılık gelir: Çocuk korunum, sınıflama ve sıralama yeteneklerini kazanır, benmerkezcilikten uzaklaşır ve iki nesne arasındaki ilişkiyi üçüncü bir nesneyle ilişkilendirerek açıklayabilme yetisini edinir (Senemoğlu, 2021, 50; Oruç - Köylü, 2017, 16). Soyut kavramların henüz tam kavranamadığı bu evrede değerlerin; somut örnekler, hikâyeler ve günlük yaşam durumları üzerinden sunulması gerekmektedir.

Psiko-sosyal gelişim açısından dönem, Erikson'un kuramında dördüncü evre olan "başarıya karşı aşığılık duygusu" evresine tekabül eder. Bu evrede ailenin yerini büyük ölçüde öğretmen, ev kurallarının yerini okul kuralları alır; çocuğun çevresini akran grupları oluşturur. Çocuklar grup çalışmalarından hoşlanır; başarısızlık

durumlarında kendilerini yetersiz hissederken, başarı yaşantıları onlara çalışkanlık ve yeterlilik duygusu kazandırır (Yapıcı - Yapıcı, 2010, 82; Oruç - Köylü, 2017, 26-29). Bu dönemdeki çocuklara başaracakları görevler verilmeli, başarmanın kıvancı yaşatılmalı ve akranlarıyla etkileşim kurabilecekleri ortamlar hazırlanmalıdır (Senemoğlu, 2021, 89-90).

Ahlaki gelişim açısından; çocuğun etrafındakilerle etkileşimi sonucu çok erken yaşlarda başlayan ahlak gelişimi, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişime bağlı olarak gerçekleşir. Anne-baba temel faktör olarak kabul edilir; çocuklar ahlaki karakterlerinin çoğunluğunu rol modeller aracılığıyla öğrenir. Yaşanmış örneklerin yanı sıra masal ve hikâye tarzında empati duygusunu geliştirici dinamiklerin de etkisi büyüktür (Oruç - Köylü, 2017, 30-36; Başal, 1992, 45). Öğretmen adayları üzerinde yapılan ahlaki olgunluk araştırmaları da ahlaki gelişimin yetişkinlikte dahi süren, eğitimle desteklenmesi gereken bir süreç olduğunu göstermektedir (Sancak - Tabakoğlu - Öz, 2020, 301-320).

Dinî gelişim açısından; kişilik gelişimine paralel ilerleyen dinî gelişim, bireyden bireye farklı hız ve mesafede seyreder (Karaca, 2016, 11-16). Çocukta inanç, ilk olarak çevresindeki yetişkinleri taklit ederek oluşur. Okul öncesinde çocuk Allah'ı insana ait birtakım model ve çizgilerden ibaret sanarken (antropomorfizm), yedi yaşından itibaren bu düşünce yerini sembolik ve soyut bir anlayışa bırakır; on iki yaşına geldiğinde ise Allah'ı tam olarak soyut bir kavram şeklinde düşünüp anlamaktadır (Peker, 2016, 169). Aile çocuğun dinî tutum ve davranış kazanmasında belirleyici konumdadır; anne-baba davranışları arasında tutarlılık bulunmaması, çocuğun şüpheye düşmesine yol açar (Peker, 2016, 170). Dolayısıyla çocuk dergilerindeki dinî içeriklerin; bu gelişim çizgisini gözeterek, yaş grubuna göre kademelendirilmiş bir dille sunulması gerekmektedir.

2.4. Diyanet Çocuk Dergisi

Diyanet Çocuk Dergisi; Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1979 yılında yayın hayatına başlayan süreli bir çocuk dergisidir. 1981 yılına kadar üç ayda bir yayımlanan dergi, bu tarihten itibaren aylık bir dergi hüviyetine bürünmüştür. Yayın hayatına otuz iki sayfayla başlayan DÇD, 1993 yılından sonra kırk sekiz sayfaya çıkarak abonelik sistemi üzerinden yürüten bir dergi hâline gelmiştir (Yıldız, 2012, 373). Aylık elli bin tiraja ulaşarak çocuk dergileri arasında en çok satılan dergi olma özelliğini kazanan DÇD; 2002 yılında Çocuk Edebiyatçıları ve Sanatçıları Birliği'nin düzenlediği 23 Nisan Çocuk Edebiyatı Ödülleri'nde "en iyi çocuk dergisi" ödülüne layık görülmüştür (Yıldız, 2012, 374). Derginin satışı, Diyanet teşkilatına bağlı müftülükler ve abonelik sistemi üzerinden yapılmaktadır.

Zengin bir içeriğe sahip olan dergide çoğunlukla çizgi roman, öykü, masal, gezi yazısı, deneme ve şiir gibi türler yer almakta; bu türler içerisinde en çok çizgi roman

türünün kullanıldığı görülmektedir (Ünsal, 2023, 12). Klasik şiirin, özellikle Mevlânâ'nın Mesnevî'si gibi eserlerin, açıklık, doğruluk ve derin düşünme becerilerini geliştirerek eleştirel düşünmeye katkı sağladığı yönündeki güncel araştırmalar; dergideki şiir ve edebî metinlerin değer eğitimi için taşıdığı pedagojik potansiyele de ışık tutmaktadır (Cançelik - Gürsoy - Okur - Genç, 2026, 233-247). İçerikler bölümlere ayrılarak okuyucuya sunulmakta; bölümler zamanla değişime uğrasa da bazıları sürekliliğini korumaktadır. Derginin süreklilik taşıyan başlıca bölümleri şunlardır:

Mercek: Birtakım soruların soru-cevap şeklinde ele alındığı, deneme türünün ağırlıklı olarak kullanıldığı bölümdür.

Alabalık ile Kalabalık: İki yakın arkadaşın maceralarının çizgi roman yöntemiyle anlatıldığı bölümdür.

Haydi Gidelim: Her ay farklı bir şehre ve kültüre ait görsel ve tanıtımların yer aldığı bölümdür.

O Piti Piti Bilim Sepeti: Karagöz ve Hacivat'ın bilimsel konuları eğlendirerek okura benimsettiği bölümdür.

Hayvanlar Âlemi: Her ay farklı bir hayvanın ele alındığı bölümdür.

Bu Söz Bize Ne Söyler?: Her ay farklı bir atasözünü konu alan ve ipuçlarıyla keşfetmeye teşvik eden bölümdür.

Allâme Nine: Torunlarına örnek olan ninenin torunlarıyla yaşadığı diyalogların çizgi roman şeklinde ele alındığı bölümdür.

İlmin Öncüleri: Tıp, edebiyat ve siyaset gibi alanlarda önemli çalışmaları olan şahsiyetlerin biyografilerinin hikâyeleştirilerek anlatıldığı bölümdür.

Bunların yanı sıra “Yavuz Kılavuz”, “Büyüten Ajanda”, “Yazı Tahtam”, “Nedir Bu?” ve “Bulmaca Treni” gibi köşeler de değer aktarımının yoğunlaştığı bölümler arasındadır. Bu yapıyla DÇD, birçok farklı alanda bilgi vermeyi amaçlayan, işlediği değerleri okuyucuya nakşetmeyi hedefleyen ve geniş bir okuyucu kitlesine sahip bir dergidir. Eğitici-öğretici olduğu kadar mizahi ve eğlendirici yönüyle de ilgi çeken dergi, çocuklar tarafından sevilerek takip edilmektedir; bu özellikleri, dergiyi okul dışı din eğitimi ve değerler eğitimi araştırmaları için zengin bir veri kaynağı hâline getirmektedir.

3. Yöntem

Araştırma, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde tasarlanmıştır. Nitel araştırma, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma türüdür (Yıldırım - Şimşek, 2008). Araştırmanın verileri, nitel veri toplama tekniklerinden doküman analizi ile toplanmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Bu kapsamda DÇD'nin Ocak 2021

– Aralık 2022 tarihleri arasında yayımlanan yirmi dört sayısının tamamı temin edilmiş ve sayfa sayfa incelenmiştir.

Verilerin çözümlenmesinde betimsel içerik analizi kullanılmıştır. İnceleme sürecinde MEB öğretim programlarında yer alan on kök değer, analiz kategorileri olarak belirlenmiş; her sayıda bu değerlerin geçtiği bölümler, metin türleri (hikâye, şiir, köşe yazısı, etkinlik vb.), değer doğrudan mı dolaylı mı işlendiği ve metinlerde kullanıldığı anlamlar kayıt altına alınmıştır. Doğrudan işleme, değer metinde açıkça adlandırılarak veya birincil mesaj olarak sunulmasını, dolaylı işleme ise değer başka bir tema içinde ima yoluyla ya da davranış örneği üzerinden verilmesini ifade etmektedir. Elde edilen veriler, değer bazında ve zaman (yıl-ay) bazında tablolastırılarak sıklık dağılımları çıkarılmış, ardından bulgular değerler eğitimi literatürü ve çocuğun gelişim dönemleri ışığında yorumlanmıştır.

Araştırmanın geçerlik ve güvenirliğini artırmak amacıyla; sayılar birden fazla kez taranmış, değer tespitlerinde kavramsal çerçevede yapılan tanımlar ölçüt alınmış ve her tespit, derginin sayısı, sayfası ve bölümü belirtilerek kayıt altına alınmıştır. Kararsız kalınan durumlarda ilgili metin bağlamı içinde yeniden değerlendirilmiş; bir metinde birden fazla değer işlendiği durumlarda her değer ayrı ayrı kodlanmıştır.

4. Bulgular ve Yorum

4.1. On Kök Değerin Dergideki Dağılımı

Yirmi dört sayının incelenmesi sonucunda on kök değer dergide toplam 276 defa işlendiği tespit edilmiştir. Tablo 1’de her bir değer kaç sayıda yer aldığı ve toplam tekrar sayısı gösterilmektedir.

Tablo 1. DÇD 2021-2022 Sayılarında On Kök Değerin İşlenme Sıklıkları

Değer	Yer Aldığı Sayı Adedi (24 sayı içinde)	Toplam Tekrar (f)
Sorumluluk	21	76
Yardımseverlik	16	41
Öz denetim	11	39
Sevgi	15	37
Vatanseverlik	14	32
Dürüstlük	9	20
Dostluk	8	15
Sabır	9	13
Saygı	8	10
Adalet	4	5

Tablo 1’e göre dergide en sık işlenen değer, yirmi bir sayıda toplam 76 tekrarla sorumluluktur; sorumluluğu 41 tekrarla yardımseverlik, 39 tekrarla öz denetim, 37 tekrarla sevgi ve 32 tekrarla vatanseverlik izlemektedir. En az işlenen değerler ise 5 tekrarla adalet ve 10 tekrarla saygıdır. Sorumluluğun açık farkla önde olması,

derginin, çocuğa görev bilinci, ibadet alışkanlıkları ve gündelik yükümlülükler üzerinden değer aktarma eğilimini yansıtmaktadır. Adalet ve saygının düşük sıklığı ise dikkat çekicidir; zira her iki değer de hem on kök değerlerin hem de İslam ahlak literatürünün merkezî kavramlarından. Ayrıca incelenen dönemde adalet ve saygı değerlerinin hiçbir sayıya ana tema (kapak konusu) olmadığı tespit edilmiştir.

Değerlerin yıllara dağılımı da dengesizdir: 276 tekrarın 197'si 2021 sayılarında, 92'si 2022 sayılarında yer almıştır. Aylara göre bakıldığında, değerlerin en yoğun işlendiği sayı 33 tekrarla 2021 Nisan sayısı olmuş, bunda Ramazan ayının Nisan'a denk gelmesinin ve derginin Ramazan temalı içeriklerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık her iki yılın Ekim sayıları, değerlerin en az işlendiği sayılar olmuştur; 2022 Ekim sayısında yalnızca iki değer tekrarına rastlanmıştır. 2022 yılının en yoğun sayısı ise on iki tekrarla Aralık sayısı olmuştur. Bu tablo, değer içeriğinin büyük ölçüde dinî takvime ve özel gün-haftalara bağlı olarak dalgalandığını, yıl geneline yayılmış planlı bir değer dağılımının bulunmadığını göstermektedir.

Sayıların ana temaları incelendiğinde, on kök değerden sekizinin en az bir sayıya tema olduğu görülmüştür. Öz denetim, beş sayıyla ("Her İşin Başı Sağlık", "Çevremiz Bize Emanet", "İsraf Etmeyorum", "Her Anın Kıymetini Bil", "Hiçbir Canlıyı İncitme") en fazla temel alınan değer olmuş; onu dörder sayıyla sorumluluk ve vatanseverlik ("İstiklal Marşı'nın Kabulü 100. Yıl", "Çanakkale Geçilmez", "Büyük Zaferin 100. Yılı Kutlu Olsun" gibi millî gün temalı sayılar) izlemiştir. Dürüstlük ve sevgi ikişer; dostluk, sabır ve yardımseverlik birer sayıya tema olmuş; adalet ve saygı ise hiçbir sayıya ana konu olarak temel alınmamıştır. Anlatım tekniği bakımından değerler ele alınırken çoğunlukla düz anlatım benimsenmiş, örnek olay incelemeleriyle somut örnekler sunulmuş ve sade, anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte başlık-içerik uyumu açısından dikkat çekici bir bulguya ulaşılmıştır: Örneğin sabır değerini temel alan 2021 Nisan sayısında ("Hoş Geldin Ramazan"), sabır değerine derginin içeriğinde beklenenin oldukça altında yer verilmiştir; yani sayı bir değeri temel alırken içerikte o değerden yeterince bahsetmemektedir.

Değerlerin işleniş biçimi açısından iki örüntü tespit edilmiştir: Dürüstlük ve vatanseverlik değerleri yalnızca doğrudan anlatımla; diğer sekiz değer (sorumluluk, yardımseverlik, öz denetim, sevgi, dostluk, sabır, saygı, adalet) hem doğrudan hem de dolaylı anlatımla işlenmiştir. Doğrudan anlatımda değer, ya adıyla anılmakta ya da metnin birincil mesajı olarak sunulmakta; dolaylı anlatımda ise başka bir temanın içinde davranış örneği üzerinden sezdirilmektedir. Örneğin adalet değeri, 2021 Mart sayısındaki "Yavuz Kılavuz" köşesinde, Allah'a iman eden insanın kimseye haksızlık etmeyeceğinin ve zarar vermeyeceğinin anlatıldığı abi-kardeş diyalogunda doğrudan (Gürbüz, Mart 2021, 5); 2021 Ekim sayısındaki "Allâme Nine" köşesinde ise vefa konusu işlenirken insanlara karşı sorumlulukların yerine getirilmesi ve her

varlığın üzerimizde hak sahibi olduğu vurgusu üzerinden dolayı biçimde ele alınmıştır (Gürbüz, Ekim 2021, 35). Yine 2021 Temmuz sayısında ahiret konulu bir diyalogda Allah'ın herkesi adaletle yargılayacağı ifade edilerek adalet değerine doğrudan değinilmiş (Gürbüz, Temmuz 2021, 5); 2021 Ekim sayısındaki “Bulmaca Treni” etkinliğinde adalet, dürüstlük, yardımseverlik ve sabır değerleri bulmaca yoluyla pekiştirilmiştir (Sağır, Ekim 2021, 40).

En sık işlenen değerlerden örnekler vermek gerekirse; sorumluluk değeri, 2021 Ocak sayısındaki “Yavuz Kılavuz” köşesinin “Saymakla Bitmez” başlıklı bölümünde, namazın faydalarını yazan abi ile kardeşi arasında geçen diyalogda “namaz kılmanın sorumluluk bilinci kazandırdığı” vurgusuyla doğrudan işlenmiştir (Gürbüz, Ocak 2021, 4). Aynı diyalogda namaz kılan insanın kendini kötü söz ve davranışlardan uzak tutmaya çalışacağı ifade edilerek öz denetim değerine de değinilmiş; böylece ibadet ile değer arasındaki bağ çocuğun anlayacağı bir dille kurulmuştur (Gürbüz, Ocak 2021, 5). 2021 Şubat sayısındaki “Mercek” bölümünde kişisel temizlik, beslenme, uyku düzeni ve vaktin boşa harcanmaması gibi konular üzerinden sorumluluk ve öz denetim değerleri birlikte ele alınmış (İnci, Şubat 2021, 2-3); aynı sayının “Yazı Tahtam” bölümünde ise “Depremeler” başlığı altında, deprem öncesi ve sonrasında alınması gereken önlemler anlatılarak sorumluluk değeri afet bilinciyle ilişkilendirilmiştir (Kızılay, Şubat 2021, 14-15). Öz denetim değerinin dikkat çekici bir örneği de 2021 Ocak sayısındaki “Büyüten Ajanda” köşesinde, televizyon karşısında geçirilen vaktin önemine değinilerek ekran kullanımında ölçülülük vurgusuyla sunulmuştur (Kardaş, Ocak 2021, 27).

Sabır değerinin işlenişinde örnek şahsiyetlerden yararlanılması dikkat çekmektedir: 2021 Eylül sayısındaki “İlmin Öncüleri” bölümünde, sağ eli felçli ve sol eli çolak olmasına rağmen hat sanatına yönelen ve icazet alarak hoca konumuna yükselen Yesârî Mehmed Esad Efendi'nin hayatı üzerinden; engellerin, hedeflere ulaşmada olumsuz bir etken olmadığı gösterilmiş, sabır ve sorumluluk değerleri örnek olay üzerinden birlikte işlenmiştir (Kardaş, Eylül 2021, 36-37). 2022 Ocak sayısındaki “Allâme Nine” köşesinde dua konusu üzerinden (Gürbüz, Ocak 2022, 34-35), 2022 Eylül sayısındaki “Mercek” bölümünde ise eğitim-öğretim döneminde yaşanan zorlukların sabırla aşılması ve hemen pes edilmemesi vurgusuyla sabır değeri ele alınmıştır (Kaya, Eylül 2022, 2-3). Bu örnekler, derginin değerleri hem dinî pratiklerle hem tarihî şahsiyetlerle hem de çocuğun gündelik yaşam durumlarıyla ilişkilendirerek çok kanallı bir aktarım gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Tablo 2. On Kök Değerin Sayı Teması (Ana Konu) Olarak İşlenme Durumu

Değer	Tema Olduğu Sayı Adedi	İlgili Sayılar
Öz denetim	5	2021 Şubat, 2021 Haziran, 2021 Aralık, 2022 Nisan, 2022 Mayıs
Sorumluluk	4	2021 Haziran, 2021 Aralık, 2022 Mayıs, 2022 Haziran
Vatanseverlik	4	2021 Mart, 2022 Mart, 2022 Haziran, 2022 Ağustos
Dürüstlük	2	2021 Ağustos, 2022 Nisan
Sevgi	2	2021 Ocak, 2022 Ekim
Dostluk	1	2022 Aralık
Sabır	1	2021 Nisan
Yardımseverlik	1	2022 Şubat
Adalet	0	—
Saygı	0	—

Tablo 2, tema düzeyindeki dağılımı özetlemektedir: Öz denetim beş sayıyla en fazla temel alınan değer olurken; adalet ve saygı hiçbir sayıya ana konu olmamış, sabır, dostluk ve yardımseverlik ise yalnızca birer sayıda tema düzeyine çıkabilmiştir. Bazı sayıların birden fazla değeri birlikte temel aldığı (örneğin “Çevremiz Bize Emanet” sayılarının hem öz denetim hem sorumluluk hem de vatanseverlik değerleriyle ilişkilendirilmesi) görülmektedir.

Vatanseverlik değerinin işlenişinde millî gün ve yıl dönümlerinin belirleyici olduğu görülmektedir: 2021 Mart sayısı “İstiklal Marşı’nın Kabulü 100. Yılı”, 2022 Mart sayısı “Çanakkale Geçilmez” ve 2022 Ağustos sayısı “Büyük Zaferin 100. Yılı Kutlu Olsun” temalarıyla vatanseverlik değerini merkeze almıştır. Sevgi değeri, 2021 Ocak sayısında “Allah’ım Seni ve Yarattıklarını Çok Seviyorum”, 2022 Ekim sayısında “Seni Çok Seviyorum Canım Peygamberim” temalarıyla Allah ve peygamber sevgisi ekseninde; dürüstlük değeri 2021 Ağustos “Sözüm Söz” ve 2022 Nisan “Doğruluktan Ayrılma” temalarıyla; yardımseverlik 2022 Şubat “Kardeşimle Paylaşmak Ne Güzel”, dostluk ise 2022 Aralık “Hayat Arkadaşlarımla Güzel” temasıyla sayı düzeyinde işlenmiştir. Bu dağılım, tema seçimlerinin büyük ölçüde dinî ve millî takvime bağlandığını, takvimsel karşılığı bulunmayan adalet ve saygı gibi değerlerin ise tema düzeyinde görünmez kaldığını ortaya koymaktadır.

Metin türleri açısından değerler, hikâyeler, diyalog temelli köşeler (“Yavuz Kılavuz”, “Allâme Nine”), şiirler, çizgi anlatılar ve etkinlik sayfaları (bulmaca, boyama, eşleştirme) aracılığıyla sunulmuştur. Diyalog temelli köşelerin, soyut dinî-ahlaki kavramları soru-cevap akışı içinde somutlaştırması; hedef kitlenin somut işlemler dönemindeki bilişsel özellikleriyle uyumludur. Etkinlik sayfalarının değer

pekiştirme amacıyla kullanılması ise yaparak-yaşayarak öğrenme ilkesinin dergi formatına uyarlanmış bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Değerlerin veriliş sıklığına ilişkin veriler pedagojik açıdan da anlamlıdır: Aynı değer farklı sayılarda, farklı köşe ve metin türleri içinde tekrar tekrar işlenmesi; öğrenmede aralıklı tekrar ve farklı bağlamlarda örnekleme ilkelerinin dergide kendiliğinden uygulandığını göstermektedir. Örneğin öz denetim değeri, sağlık ve temizlik alışkanlıkları, çevre bilinci, israftan kaçınma, zamanın kıymeti ve ekran kullanımı gibi birbirinden farklı bağlamlarda toplam otuz dokuz kez işlenmiş; böylece okuyucuya değerin tek bir durumla sınırlı olmadığı, hayatın pek çok alanında geçerli bir ilke olduğu sezdirilmiştir. Benzer biçimde sorumluluk, ibadet alışkanlıklarından afet bilincine, kişisel bakımdan çevreye ve canlılara karşı yükümlülükler uzanan geniş bir yelpazede örneklendirilmiştir. Bununla birlikte bu tekrarların editoryal bir planlamadan çok tema seçimlerinin doğal sonucu olduğu izlenimi edinilmiş; nitekim bazı değerler (adalet, saygı) bu tekrar imkânından neredeyse hiç yararlanamamıştır.

Değerler eğitiminin seküler ve çok kültürlü toplumlardaki modelleri üzerine yürütülen güncel karşılaştırmalı çalışmalar, mezhebî (konfesyonel) olmayan ancak kapsayıcı bir din eğitimi anlayışının (PCIRE) hem değerler eğitimi hem de birlikte yaşama kültürü açısından verimli bir model sunabileceğine işaret etmektedir (Genç - Uddin, 2023, 127-137). Diyanet Çocuk Dergisi'nin kurumsal yapı içinden üretilen bir süreli yayın olarak sahip olduğu zengin değer repertuarı; bu tür modellerle karşılaştırmalı okumalara da imkân verecek niteliktedir.

4.2. Bulguların Gelişim Dönemleri Açısından Değerlendirilmesi

Bilişsel gelişim açısından: Derginin hedeflediği okur kitlesi, somut işlemler dönemine tekabül etmektedir. Bu kapsamda dergide yer alan çizgi romanlar, fabllar, resimli hikâyeler, fıkralar, sözcük bulmacaları ve bilmecelemlerle çocuğun bilişsel gelişimine hitap edildiği; işlenen konuların kök değerlerle ilişkilendirilerek çocuğun dinî formasyonuna katkıda bulunulduğu tespit edilmiştir. Değerlerin hikâye, diyalog ve etkinlikler üzerinden somutlaştırılması, bu dönemdeki çocuğun düşünme biçimiyle örtüşmektedir. Bununla birlikte bazı metinlerde ahiret, kader ve nefis gibi soyut kavramların yoğun kullanımı; küçük yaş grubundaki okuyucular için anlama güçlüğü doğurabilecek niteliktedir.

Psiko-sosyal gelişim açısından: Derginin hitap ettiği okuyucu kitlesi, girişimciliğe karşı suçluluk evresinin sonundan başlayarak çalışkanlığa karşı aşağılık duygusu evresinin neredeyse tamamına denk gelen yaş gruplarını kapsamaktadır. Dergi çocuğun yaşadığı dünyayı tanımlamasına ve anlamasına yardımcı olacak, toplumda uyum içinde bir arada yaşama bilincini oluşturacak ve üreten, dönüştüren, çalışkan bireyler olmasını sağlayacak düzeyde konular işleyerek çocuğun psiko-

sosyal gelişimine katkıda bulunmaktadır. Sorumluluk değerinin görev tamamlama, söz tutma ve aileye yardım gibi başarı yaşantılarıyla ilişkilendirilmesi de bu evredeki temel gelişim göreviyle uyumludur. Ancak bu gelişim dönemine dair sunulan örneklerde çoğunlukla öz denetim, sorumluluk ve sabır gibi belirli birkaç değer üzerinden konuların işlendiği görülmüş; değer çeşitliliğinin sınırlı kaldığı tespit edilmiştir.

Ahlaki gelişim açısından: Dergide örnek şahsiyetler üzerinden çocukta farkındalık oluşturulmak istendiği, ahlaki gelişimde büyük öneme sahip olan ailenin nasıl bir yapıya sahip olması gerektiğinin ele alındığı ve empati duygusunu geliştirici nitelikte örneklerin sunulduğu tespit edilmiştir. Değerlerin çoğunlukla rol model karakterler (abi, nine, tarihî şahsiyetler) üzerinden verilmesi; çocuğun model alma yoluyla öğrenme eğilimine karşılık gelmektedir. Buna karşın, çocuğun ahlaki gelişimine katkı sağlayacak, değerlerle bağlantılı grup oyunlarına yer verilmemesi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır; zira bu yaş grubundaki çocuklar grup çalışmalarından hoşlanmakta ve akran etkileşimi ahlaki gelişimi beslemektedir.

Dinî gelişim açısından: Dergide konularla bağlantılı biçimde kök değerlere yer verilmiş, dinî altyapının oluşmasına zemin hazırlayacak bilgi birikimi sağlanmış, dinî bir yaşam tarzı oluşturmak adına örnekler verilmiş ve kişiliği ve yaşam tarzıyla örnek alınabilecek şahsiyetler ele alınmıştır. Allah tasavvuruna ilişkin anlatımların ağırlıklı olarak sevgi ve merhamet vurgusu taşıması olumludur. Bununla birlikte, çocuğun sağlıklı bir dinî gelişim süreci geçirmesi adına, değerlerle uyumlu biçimde kıssa anlatımına daha fazla yer verilmesi gerektiği söylenebilir; zira kıssa anlatımının dinî gelişim seyrinde etkili bir yöntem olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca soyut dinî anlatımların yaş gruplarına göre kademelendirilmemesi bir eksiklik olarak not edilmelidir.

Dört gelişim boyutu birlikte değerlendirildiğinde, derginin güçlü yönlerinin içerik zenginliği, tür çeşitliliği ve somutlaştırıcı anlatım olduğu; geliştirilmeye açık yönlerinin ise değer çeşitliliğinin belirli değerlerde yoğunlaşması, grup etkinliklerine ve kıssa anlatımına yeterince yer verilmemesi ve soyut kavramların yaş kademelendirmesinden yoksun sunulması olduğu söylenebilir. Bu tablo, derginin, hedef kitlesinin gelişim özelliklerine büyük ölçüde uygun, ancak gelişim temelli bir editoryal çerçeveye daha da güçlendirilebilecek bir yayın olduğunu göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde teknoloji ve bilimde yaşanan gelişmeler; bireylerin yaşamlarına birtakım kolaylıklar sağlamanın yanında, onları toplumdan uzaklaştırıp içe kapanık ve benmerkezci bir yapıya bürünmelerine de sebebiyet verebilmektedir. Hayatlarını sanal âlemden ibaret sayan bireyler, çevrelerinde olup bitenden habersiz biçimde yaşamlarını sürdürürken bir değer yozlaşması yaşamaktadır. Bu bağlamda başta

ebeveynler olmak üzere eğitimciler; farkındalık sahibi ve örnek bireyler yetiştirmeyi hedeflemekte, bu hedef de toplumun değerlerini gelecek nesillere aktarma ihtiyacını doğurmaktadır. Değer aktarımındaki ilk rol aileye ait olmakla birlikte; okul, çevre ve etkileşim içinde bulunan her unsur bu aktarıma katkı sunmaktadır. Bu kapsamda değer kazanımında yardımcı rol üstlenen kitle iletişim araçlarından biri olan Diyanet Çocuk Dergisi, bu araştırmanın odak noktasını oluşturmuştur.

Bu çalışmada, Diyanet Çocuk Dergisi'nin 2021-2022 yılları arasında yayımlanan yirmi dört sayısı, MEB öğretim programlarındaki on kök değer açısından incelenmiştir. İnceleme sonucunda on kök değer dergide toplam 276 defa işlendiği; en sık işlenen değer sorumluluk (76), en az işlenen değer adalet (5) olduğu; değerlerin 197'sinin 2021, 92'sinin 2022 sayılarında yer aldığı tespit edilmiştir. Değerlerin işlenme yoğunluğu dinî takvime ve özel günlere bağlı olarak dalgalanmakta; adalet ve saygı değerleri hiçbir sayıya ana tema olmamış, dürüstlük ve vatanseverlik yalnızca doğrudan anlatımla sunulmuştur. Genel olarak dergi, değer eğitimi açısından zengin ve hedef kitlenin gelişim düzeyine büyük ölçüde uygun bir içerik taşımakta; ancak değerlerin sayılara, aylara ve anlatım biçimlerine dağılımında planlı bir denge gözetilmediği görülmektedir.

Bulgular, ilgili literatürle birlikte okunduğunda anlamlı bir tablo ortaya çıkmaktadır: Derginin din öğretimi açısından genel olarak başarılı bulunduğu (Yıldız, 2012) ve içeriğinin çocuğun sosyalleşme sürecine katkı sağladığı (Kara, 2022) yönündeki tespitler, bu araştırmanın derginin değer eğitimi açısından zengin bir içerik taşıdığı bulgusuyla örtüşmektedir. Öte yandan bu çalışmanın ortaya koyduğu; değer dağılımındaki dengesizlik, tema-içerik uyumsuzluğu ve değer yoğunluğunun takvime bağımlılığı gibi bulgular, literatürde derginin görsel ve yöntemsel açıdan zenginleştirilmesi gerektiği yönündeki önerileri değer eğitimi boyutuna taşımaktadır.

Araştırmanın sınırlılıkları da belirtilmelidir: Çalışma yirmi dört sayıyla, on kök değerle ve doküman incelemesine dayalı betimsel analizle sınırlıdır. Dergide yer alan hoşgörü, merhamet ve kanaatkârlık gibi diğer değerler ile okuyucu çocukların dergideki değerleri ne ölçüde algılayıp davranışa dönüştürdükleri bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Dolayısıyla bulgular, derginin sunduğu değer içeriğine ilişkindir; etki boyutuna dair çıkarımlar için okuyucu temelli araştırmalara ihtiyaç vardır.

Bulgulardan hareketle şu öneriler sunulabilir: (1) Az işlenen adalet ve saygı değerlerine daha fazla yer verilmeli; bu değerler en az bir sayının ana teması yapılmalıdır. (2) Değerlerin işlenişinde yıl geneline yayılmış bir editoryal plan oluşturulmalı; değer yoğunluğunun Ramazan gibi dönemlere sıkışması önlenmelidir. (3) Yalnızca doğrudan anlatımla verilen dürüstlük ve vatanseverlik değerleri, hikâye ve örnek olaylarla dolaylı anlatım yoluyla da desteklenmelidir. (4) Değer öğretiminde yöntem çeşitliliği artırılmalı; ahlaki ikilem içeren kısa öyküler, değer analizi etkinlikleri ve empati temelli kurgular dergi formatına uyarlanmalıdır. (5) Başlık-

içerik uyumu gözetilmeli; değer adı taşıyan köşelerin içeriklerinin ilgili değeri gerçekten işlemesine dikkat edilmelidir. (6) Soyut dinî kavramların sunumunda yaş gruplarına göre kademelendirme yapılmalı; küçük okuyucular için somutlaştırıcı görsel ve örneklere ağırlık verilmelidir.

(7) Öz denetim değerinin işlenişi, günümüz çocuklarının en önemli risk alanlarından olan teknoloji bağımlılığı ve zararlı alışkanlıklarla mücadele bağlamıyla ilişkilendirilerek güçlendirilmelidir; nitekim din öğretim programları ve ders kitapları üzerine yapılan güncel araştırmalar, bağımlılıkla mücadelede bilişsel kazanımların yanında duyuşsal kazanımlara ve öz denetim değerine yer verilmesinin koruyucu önleyici işlev gördüğünü ortaya koymaktadır (Doğangün - Sancak - Kobya, 2025, 1621-1646). (8) Dergide okuyucu katılımını artıracak karekod, dijital içerik bağlantısı ve etkileşimli etkinliklere yer verilmesi; basılı yayının dijital kuşağın alışkanlıklarıyla buluşmasını sağlayacaktır. (9) Metinlerde çocuğa doğrudan hitap eden, “ben dili”ni kullanan ve olumlu davranışı ödüllendiren bir üslup tercih edilmelidir. (10) Son olarak, DÇD’nin farklı dönemlerini, farklı değer setlerini ve okuyucu algısını konu edinen yeni araştırmalar yapılmalı; benzer incelemelerin TÜBİTAK yayınları gibi diğer çocuk dergileriyle karşılaştırmalı olarak yürütülmesi alana katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akbaş, Oktay. *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Akbaş, Oktay. “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008), 9-27.
- Aksel, Neslihan. *Ortaokul Öğrencilerinin Dijital Oyun Bağımlılığı ile Öz Denetim ve Sosyal Eğilimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Aktepe, Vedat - Tahiroğlu, Mustafa. “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 42 (2016), 361-384. <https://doi.org/10.9761/JASSS2941>
- Aladağ, Soner. *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretiminde Değer Eğitimi Yaklaşımlarının Öğrencilerin Sorumluluk Değerini Kazanma Düzeyine Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Aydın, Kenan. *Türkiye’de Çocuk Dergiciliği: Diyanet Çocuk Dergisinin İçerik Analizi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aydın, Mehmet Zeki - Akyol Gürlü, Şebnem. *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler - Teknikler - Kaynaklar*. Ankara: Nobel Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Bacanlı, Hasan - Dombaycı, Mehmet Ali. “Değer Eğitiminde Değer Boyutlandırma Yaklaşımı”. *Değerler ve Eğitimi II*. İstanbul: DEM Yayınları, 2012.
- Bağ, Sema - Sancak, Seyyid. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıf) Öğretim Programında Aidiyet Duygusu”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2026), 615-640. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1920756>
- Başal, Handan Asude. “Genel Çizgileriyle Çocukta Ahlak Gelişimi”. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7/1 (1992), 45-48.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Aşkın Değerler Buhranı”. *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2004)*. ed. Recep Kaymakcan vd. İstanbul: DEM Yayınları, 2007.
- Canatan, Kadir. “Avrupa Birliği Ülkelerinde Değerler Yönelimi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/7-8 (2004), 41-63.

- Cançelik, Ali - Gürsoy, Adnan - Okur, Hüseyin - Genç, Muhammet Fatih. "The Role of Classical Poetry in the Development of Critical Thinking: Clarity, Accuracy, and Reflection in Rumi's Masnavi". *Journal of Al-Tamaddun* 21/1 (2026), 233-247. <https://doi.org/10.22452/jat.vol21no1.14>
- Çağrııcı, Mustafa. "Adâlet"; "Dostluk"; "Sabır"; "Saygı"; "Sıdk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr>
- Çakmak, Ahmet - Genç, Muhammet Fatih - Hendek, Abdurrahman - Budak, Bahaeddin. "Din Eğitimi Biliminin Temel Konularında ChatGPT Yapay Zekâ Uygulama Verilerinin Güvenirliliği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/3 (2024), 325-357. <https://doi.org/10.33415/daad.1590460>
- Demir, Neslihan. *Değerler Eğitimi Açısından Necip Fazıl Kısakürek'e Ait "Çile" Adlı Eserde Kök Değerlerin İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Doğanay, Ahmet - Kutlu, Oğuz (ed.). *Eğitim Bilimleri Araştırmaları II*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2019.
- Doğangün, Fatma - Sancak, Seyyid - Kobyay, Murat. "Bağımlılıkla Mücadelede Din Öğretim Programları ve Ders Kitaplarının Rolü". *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 25/3 (2025), 1621-1646. <https://doi.org/10.11616/asbi.1742578>
- Genç, Muhammet Fatih - Okur, Hüseyin - Vurgun, Latife. "Relationship Between Secularization and the Level of Perceiving Religious Influence Among Individuals Receiving Higher Religious Education". *Religions* 16/7 (2025), 934. <https://doi.org/10.3390/rel16070934>
- Genç, Muhammet Fatih - Uddin, A.H.M. Ershad. "The Model of Religious Education in Today's Secular and Multicultural Societies - Post-Confessional Inclusivist Religious Education (PCIRE)". *British Journal of Religious Education* 45/2 (2023), 127-137. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2122934>
- Gökalp, Ali vd. "Öz Denetim ile Sorumluluk Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2021), 715-726.
- Gökalp, Ali vd. "Ortaokul Öğrencilerinin Sabır Değeri Üzerindeki Faktörlerin İncelenmesi". *Journal of Innovative Research in Social Studies* 5/1 (2022), 34-50.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman - Genç, Muhammet Fatih - Uddin, A.H.M. Ershad. "Din Eğitimi Politikalarının Değişim Sürecinde Türkiye'de Okul Öncesi Din Eğitimi (4-6 Yaş Kuran Kursları Örneği)". *Dinbilimleri Akademik*

- Günerhan, Uğur - Sancak, Seyyid - Kobyay, Murat - Çoştuy, Kamil. “İslam Eğitim Tarihinde Rihle Metodu ve Günümüz Öğrenci Değişim Programları”. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 20/3 (2025), 1057-1082. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.86668>
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Gürbüz, Ayşe Gül. “Yavuz Kılavuz - Saymakla Bitmez”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 486 (Ocak 2021), 4-5.
- Gürbüz, Ayşe Gül. “Yavuz Kılavuz - İnaniyorum Mutluyum”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 488 (Mart 2021), 4-5.
- Gürbüz, Ayşe Gül. “Yavuz Kılavuz - Öte Dünya”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 492 (Temmuz 2021), 4-5.
- Gürbüz, Ayşe Gül. “Allâme Nine - Vefa Göster Her Şeye”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 495 (Ekim 2021), 34-35.
- Gürbüz, Ayşe Gül. “Allâme Nine - Afıyet İsteriz”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 498 (Ocak 2022), 34-35.
- Hacıömeroğlu, Aysel. *Diyanet Aile Dergisi'nin Değerler Açısından İncelenmesi*. Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- İnci, Hüma. “Mercek - Aman Dur Geçme Sayfayı!, Bazen Sitem Ediyorsun Belki de..., Dış Fırçamda Beni Özlemiş Midir, Emanet Kelimesini Daha Önceden Duymuş Muydun?”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 487 (Şubat 2021), 2-3.
- Kara, İlyas. *Çocuk Dergilerine Sosyolojik Bir Yaklaşım (Diyanet Çocuk Dergisi Örneği)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Kişisel Yayın, 2016.
- Kardaş, Rabia Gülcan. “Büyüten Ajanda - Sarıkamış Şehitleri, Bir Düşün: Benden Neler Olurdu?”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 486 (Ocak 2021), 26-27.
- Kardaş, Rabia Gülcan. “İlmin Öncüleri - Yesârî Mehmed Esad”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 494 (Eylül 2021), 36-37.
- Kaya, Fatma. “Mercek - Hemen Pes Etme, Zamanını İyi Planla”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 506 (Eylül 2022), 2-3.
- Kaymakcan, Recep - Meydan, Hasan. *Ahlak, Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2. Basım, 2016.

- Kızılay, Ayşe. “Yazı Tahtam - Depremler”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 487 (Şubat 2021), 14-15.
- Kobyay, Murat. “Din Sosyolojisinde Dini Davranış Kuramları”. *derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 3/5 (2015), 50-63.
- Kobyay, Murat. “Ziya Gökalp’in Çağdaşlık ve Laikliği Temellendirme Çabası ve İslam”. *Turkish Studies* 14/3 (2019), 1575-1587.
<https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.22704>
- Kobyay, Murat. “Niyazi Berkes’e Göre İslam ve Çağdaşlaşma”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 233-251.
<https://doi.org/10.33460/beuifd.702675>
- Koç, Raşit - Akdoğan, Hakkı. “Çocuklara Değer Aktarımının Önemi”. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 65 (2018), 1-16.
<https://doi.org/10.9761/JASSS6951>
- Köylü, Mustafa (ed.). *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019.
- Kumbasar, Ezgi. *Muzaffer İzgü’nün Romanlarının Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kuşdil, M. Ersin - Kağıtçıbaşı, Çiğdem. “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwarz Değer Kuramı”. *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.
- MEB. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2018.
- Meydan, Hasan. “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 93-108.
- Nazıroğlu, Bayram Ali - Göksu, Mehmet Zeki. “İmam Hatip Ortaokulu Öğrencilerinin Gözüyle Vatanseverlik Değeri”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 211-230.
- Oruç, Cemil - Köylü, Mustafa. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2017.
- Özden, Yüksel (ed.). *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. Ankara: PegemA Yayıncılık, 2002.
- Özgüven, İbrahim Ethem. *Psikolojik Testler*. Ankara: Psikolojik Danışma Rehberlik ve Eğitim Merkezi Yayınları, 1994.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Pilav, Salim - Orhan, Mustafa. “6-12 Yaş Grubu TUBİTAK Çocuk Kitaplarının Değerler Eğitimi Yönünden İncelenmesi”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/3 (2020), 434-453.
- Sağır, Hasan. “Bulmaca Treni”. *Diyanet Çocuk Dergisi* 495 (Ekim 2021), 40.

- Sancak, Seyyid. “Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”. *Dergiabant* 7/13 (2019), 94-115. <https://doi.org/10.33931/abuifd.532989>
- Sancak, Seyyid - Tabakoğlu, Mehmet - Öz, Ayhan. “Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Bölümü Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”. *Bilimname* 41 (2020), 301-320. <https://doi.org/10.28949/bilimname.669058>
- Sarı, Mediha. *Demokratik Değerlerin Kazanımı Sürecinde Örtük Program: Düşük ve Yüksek “Okul Yaşam Kalitesi”ne Sahip İki İlköğretim Okulunda Nitel Bir Çalışma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Sarı, Nurgül. *Diyanet Çocuk Dergisi Özelinde Türkiye’de Çocuklar İçin Siyer Çalışmaları (2000-2019)*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2021.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Serinsu, Mehmet Enis. *Çocuğa Yönelik Üretilen Dini İçeriğin İncelenmesi: Diyanet Çocuk Dergisi Örneği*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Serinsu, Mehmet Enis - Zengin, Zeki Salih. “Çocuğa Yönelik Dinî Bilginin Üretilmesi: Diyanet Çocuk Dergisi’nin Ramazan ve Bayram Sayıları Üzerine Nitel Bir İçerik Analizi (1981-2020)”. *Marife* 26/1 (2026), 400-428. <https://doi.org/10.33420/marife.1867124>
- Sezer, Adem vd. “Ortaokul Öğrencilerinin Sorumluluk Değeri Algıları”. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2017), 122-144.
- Topal, Yakup. “Değerler Eğitimi ve On Kök Değer”. *Mavi Atlas* 7/1 (2019), 245-254.
- Topçu, Hümeysra. *Diyanet Çocuk Dergisi’nde Siyer Muhtevası (1979-2000 Yılları Arası)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Uzunkol, Ebru - Ata, Hanım İclal. “Ortaokul Öğrencilerinin Doğruluk-Dürüstlük Değer Algılarının İncelenmesi”. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 23/2 (2023), 130-145.
- Ünsal, Özlem. *Diyanet Çocuk Dergisindeki Edebi Metinlerin Somut Olmayan Kültürel Miras Öğeleri Açısından İncelenmesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Yapıcı, Şenay - Yapıcı, Mehmet. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2010.
- Yaşar, Hasan - Yaşar, Öznur. “Sezai Karakoç’un ‘Gün Doğmadan’ Adlı Eserinin Sevgi Değeri Açısından İncelenmesi”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2023), 26-39.
- Yazıcı, Kubilay. “Değerler Eğitimine Genel Bir Bakış”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 19 (2006), 499-522.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 6. Basım, 2008.
- Yıldırım, Ataner. *Sevgiye Yolculuk*. Ankara: İzdüşüm Yayınları, 2004.
- Yıldırım, Sevdâ Gülşah - Demirel, Muammer. “Değerler Eğitimine Yönelik Bir Model Önerisi: Değer İçselleştirme”. *Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 22/2 (2021), 943-993.
- Yıldız, Zafer. *Diyanet Çocuk Dergisinin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yıldız, Zafer. “Diyanet Çocuk Dergisinin Din Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2012), 367-390.

BÖLÜM 4

OKULDA DEĞER AKTARIMININ SOSYOLOJİK GÖRÜNÜMÜ: 2024 DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM PROGRAMININ NİTEL ANALİZİ Muhammet Mustafa ÖZDERE

Öz

Bu araştırma, 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yayımlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) öğretim programını, programda hangi değerlerin yer aldığından çok programın nasıl bir insan, öğrenci, vatandaş ve ahlaki özne tasavvuru kurduğu sorusu çerçevesinde incelemektedir. Çalışma nitel doküman analizi ve nitel içerik analizi yaklaşımıyla yürütülmüş; veri kaynağı olarak programın amaç, temel yaklaşım, öğrenci profili, değerler (Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi), eğilimler ve öğrenme çıktıları bölümleri esas alınmıştır. Analizde açık ve örtük değerler ayrımı korunmuş; on iki üst kod ve alt kodlardan oluşan bir çerçeveye metin, anlam ve sosyolojik yorum aşamaları izlenmiştir. Bulgular beş tema altında toplanmıştır: yetkin ve erdemli insanın inşası; sorumluluk ekseninde birey-toplum ilişkisi; dinî, millî ve evrensel referansların eklemlenmesi; özgürlük, eleştirel düşünme ve ahlaki sınırların dengelenmesi; geçmişten geleceğe kültürel yeniden üretim ve medeniyet tasavvuru. Sonuçta programın öğrenciyi yalnızca bilgi edinen bir birey olarak değil, belirli ahlaki, dinî, toplumsal ve kültürel niteliklerle donatılması beklenen bir toplumsal özne olarak tasarladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Değer Aktarımı, DKAB Öğretim Programı, Toplumsallaşma, Ahlaki Özne, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli.

The Sociological Outlook of Value Transmission at School: A Qualitative Analysis of the 2024 Religious Culture and Ethics Curriculum

Abstract

This study analyses the 2024 Religious Culture and Ethics (DKAB) curriculum, developed within the Türkiye Century Education Model, not in terms of which values it lists but in terms of the conception of the human being, the student and society that it constructs. Using qualitative document and content analysis, the corpus comprises the curriculum's aim, general approach, student profile, the Virtue-Value-Action framework, dispositions and learning outcomes. Retaining the distinction between explicit and implicit values, the text is read through a twelve-code scheme in three steps: text, meaning and sociological interpretation. The findings are gathered under five themes and suggest that the curriculum designs the student not as a mere knowledge-acquiring individual but as a social subject expected to embody specific moral, religious, social and cultural qualities.

Keywords: Religious Education, Value Transmission, DKAB Curriculum, Socialization, Moral Subject, Türkiye Century Education Model.

1. Giriş

Okulun en temel toplumsal işlevlerinden biri, yeni kuşaklara toplumun ortak değerlerini aktarmak ve onları toplumsal düzenin bir parçası hâline getirmektir. Bu işlev en görünür biçimde öğretim programlarında somutlaşır. Bir öğretim programı yalnızca öğretilecek bilgilerin listesi değil, aynı zamanda hangi insanın yetiştirileceğine ve hangi toplumun tahayyül edildiğine ilişkin normatif bir metindir. Programın açıkça saydığı değerlerin arkasında çoğu kez adı konmamış bir insan, öğrenci ve toplum tasavvuru bulunur. Nitekim önceki dönem DKAB programları üzerine yapılan çözümlemeler de öğretim programlarının, küreselleşme ve değişen değerler bağlamında belirli bir “model insan tipi” inşa ettiğini ortaya koymaktadır (Sancak, 2019, 94-115).

2024 yılında Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli ile birlikte tüm öğretim programları yeniden yapılandırılmış, DKAB programı da bu çerçevede köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Yeni program beceri temelli bir mimariye sahiptir ve öğrenci profili, Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi, beceriler çerçevesi ile eğilimler gibi bileşenleri bütüncül bir model içinde bir araya getirir. Programın değerleri, diğer öğelerden ayrı bir başlık olarak değil, becerilere ve alan içeriğine kaynaşık bir katman olarak işlemesi, değer aktarımının örtük ve yaygın karakterini güçlendirdiği için sosyolojik açıdan ayrıca dikkate değerdir. Din öğretim programları ve ders kitapları üzerine yapılan güncel araştırmalar da programların, açık değer listelerinin ötesinde koruyucu ve yönlendirici toplumsal işlevler yüklediğini göstermektedir (Doğangün - Sancak - Kobya, 2025, 1621-1646). Günümüzde yürütülen uluslararası çalışmalar, din eğitiminin, seküler ve çok kültürlü toplumlarda birlikte yaşama ve değerler eğitimiye katkı sağlayacak yeni modelleri (“Post-Konfesyonel Kapsayıcı Din Eğitimi” / PCIRE gibi) tartışmaya açmaktadır (Genç - Uddin, 2023, 127-137). Bağ ve Sancak (2026, 615-640) ise ilköğretim DKAB programında değerlerin, aidiyet duygusu gibi duyuşsal bileşenlerle iç içe dokunduğuna dikkat çeker.

Bu çalışmanın amacı, 2024 DKAB öğretim programını hangi değerleri içerdiği bakımından değil, nasıl bir insan, öğrenci ve toplum tasavvuru ortaya koyduğu bakımından çözümlemektir. Böylece programın örtük normatif çerçevesi görünür kılınmaya çalışılmıştır. Araştırmanın temel sorusu şudur: 2024 DKAB Öğretim Programı nasıl bir insan, öğrenci ve toplum tasavvuru ortaya koymaktadır? Bu temel soru aşağıdaki alt sorular aracılığıyla incelenmiştir:

1. Programda ideal öğrenci ve ideal insan hangi özellikler üzerinden kurulmaktadır?
2. Birey ile toplum, bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk nasıl ilişkilendirilmektedir?

3. Dinî değerler ile toplumsal ve evrensel değerler nasıl bir araya getirilmektedir?
4. Programda nasıl bir ahlaki özne tasavvur edilmektedir?
5. Millî, dinî ve evrensel referanslar hangi ilişki içinde eklenmektedir?
6. Geçmiş, bugün ve gelecek arasında nasıl bir bağ kurulmaktadır?
7. Farklılık, çoğulculuk ve birlikte yaşama nasıl ele alınmaktadır?
8. Program bireyi mevcut toplumsal yapıya uyumlandırmaya mı, yoksa dönüşüm gerçekleştirebilecek bir özne olarak yetiştirmeye mi yönelmektedir?

2. Yöntem

Araştırma nitel doküman analizi ve nitel içerik analizi yaklaşımıyla yürütülmüştür. Amaç, değerlerin sıklığını saymak değil, program metnindeki ifadeleri toplumsal anlamları bakımından yorumlamaktır. Bu nedenle analiz, her kodlama birimi için üç aşamada ilerlemiştir: ilgili program ifadesinin tespiti, ifadenin program içindeki anlamının açıklanması ve ifadenin nasıl bir insan, öğrenci ya da toplum tasavvuru oluşturduğunun sosyolojik olarak yorumlanması.

Araştırmanın birincil veri kaynağı, 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yayımlanan DKAB (4-8 ve 9-12. sınıf) öğretim programları (MEB, 2024a, 2024b) ile bu programların doğrudan benimseyip işlettiği Ortak Metin bileşenleridir (MEB, 2024c). İncelemeye programın amaç, temel yaklaşım, öğrenci profili, değerler (Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi), eğilimler, programlar arası bileşenler ve öğrenme çıktılarına ilişkin bölümleri dâhil edilmiştir. İnsan katılımcılardan veri toplanmamış; anket, görüşme ya da mülakat kullanılmamıştır.

Analizde iki değer katmanı ayrıştırılmıştır. Açık değerler, programın doğrudan adlandırdığı değerlerdir. Örtük değerler ise programın değer olarak adlandırmadığı, ancak insan, öğrenci, toplum, sorumluluk, başarı, ahlak, din ve gelecek tasavvuru üzerinden ortaya çıkan normatif kabullerdir. Kodlama, aşağıdaki on iki üst kod ve bunların alt kodları üzerinden yürütülmüştür (Tablo 1).

Tablo 1. Kodlama Şeması

Üst Kod	Kapsam
K1. İdeal insan tasavvuru	Ahlaki, erdemli, sorumlu, bilge, özgür, manevi yönü güçlü, topluma ve insanlığa duyarlı insan
K2. İdeal öğrenci tasavvuru	Öğrenen, sorgulayan, eleştiren, araştıran, sorumluluk alan, değerleri içselleştiren öğrenci
K3. Birey-toplum ilişkisi	Bireysel ve toplumsal sorumluluk, dayanışma, uyum, birey-toplum dengesi, ortak değerler
K4. Ahlaki özne	İyi-doğru-güzel, ahlaki karar, öz denetim, vicdan, değeri eyleme dönüştürme

Üst Kod	Kapsam
K5. Din-toplum ilişkisi	Dini-ahlaki-toplumsal değer, dinî aidiyet, dinî bilginin toplumsal işlevi, bütünleşme
K6. Millî ve kültürel tasavvur	Millî kimlik, kültürel miras, vatan, millet, tarihsel süreklilik, kültürel aktarım
K7. Evrensel ve insanlık boyutu	İnsanlık, evrensel değerler, adalet, barış, merhamet, farklılıklara saygı
K8. Özgürlük ve sorumluluk	Bireysel özgürlük, seçim, özerklik, özgürlük-sorumluluk dengesi, ahlaki-toplumsal sınırlar
K9. Farklılık ve çoğulculuk	Farklılık, çeşitlilik, saygı, birlikte yaşama, dezavantajlı gruplar, toplumsal bütünleşme
K10. Gelecek ve toplum tasavvuru	Geleceğin insanı ve toplumu, medeniyet kuruculuğu, değişime uyum ve değişimi gerçekleştirme
K11. Değer aktarımının yöntemi	Bilgi aktarımı, içselleştirme, davranışa dönüşme, örnek olma, sorgulama, sosyal katılım
K12. Programın normatif yönelimi	Uyum, düzenin korunması, dönüşüm, ahlaki olgunlaşma, bütünleşme, millî-kültürel süreklilik

Analiz süreci önce metnin açık ve örtük kodlarla kodlanması, ardından kodların üst temalara dönüştürülmesi ve son olarak temalar arası ilişkilerin çözümlenmesi biçiminde ilerlemiştir. Nihai temalar veri görülmeden değil, kodlamadan hareketle oluşturulmuştur.

3. Bulgular

Kodlamadan elde edilen örnek birimler Tablo 2’de sunulmuş; bulgular ardından beş tema altında yorumlanmıştır.

Tablo 2. Örnek Kodlama Birimleri

No	Program Metni / Bölüm	Kod (Açık/Örtük)	Üst Tema	Sosyolojik Anlam	Soru
1	«Yetkin ve erdemli öğrencilerin yetiştirilmesi» (Amaç)	Açık – yetkinlik + erdem (K1)	İdeal insan	Bilgi ile ahlaki birleştiren bütüncül insan hedefi	S1
2	Öğrenci profili: «Ahlaklı» (adil, saygılı, topluma duyarlı)	Açık – ahlaki insan (K1.1)	İdeal insan	Erdemi bireysel iç olgunluktan toplumsal ilişki alanına taşıma	S1, S4
3	Öğrenci profili: «Sorgulayıcı» (meraklı, eleştirel, araştırmacı)	Açık – sorgulayan öğrenci (K2)	İdeal öğrenci	Araştıran ve eleştiren aktif öğrenci tasavvuru	S1

No	Program Metni / Bölüm	Kod (Açık/Örtük)	Üst Tema	Sosyolojik Anlam	Soru
4	Sorumluluk değeri: «topluma karşı görevleri yerine getirmek»	Açık – toplumsal sorumluluk (K3.2)	Birey-toplum	Bireyi topluma karşı ödevli bir aktör olarak konumlama	S2
5	Çerçevenin nihai hedefi: «Huzurlu Aile ve Toplum»	Örtük – toplumsal bütünleşme (K12.5)	Normatif yönelim	Bireysel gelişimi toplumsal huzura bağlama	S8
6	Çatı değerler: «Adalet, Saygı, Sorumluluk»	Açık – ahlaki özne (K4, K8)	Ahlaki özne	Ahlaki özneyi hak-ödev dengesinde kurma	S2, S4
7	«millî ve manevî değerler... vatan, millet, bayrak...» (Amaç)	Açık – millî kimlik (K6)	Millî-kültürel	Millî aidiyeti değer aktarımının zemini yapma	S5
8	«değerlerin evrensel boyutu da göz ardı edilmemiştir»	Açık – evrensel değer (K7)	Evrensel boyut	Millî zemine evrensel bir katman ekleme	S5
9	Saygı: «Her insanın kendi dinine uygun yaşama hakkı»	Açık – farklılığa saygı (K9)	Farklılık-çoğulculuk	Çoğulculuğu ortak millî-manevî çerçeve içinde tanıma	S7
10	Özgürlük: «kullanırken... topluma karşı sorumluluğa önem verir»	Örtük – özgürlük-sorumluluk dengesi (K8.5)	Özgürlük-sorumluluk	Özgürlüğü toplumsal sınırlarla çerçeveleme	S2, S4
11	Bilge: «kendi değer ve inançlarıyla uyumlu düşünerek karar verme»	Örtük – sınırlı eleştirelilik (K11)	Değer aktarımı yöntemi	Eleştireliliği belirli bir değer ufku içine yerleştirme	S8
12	Zamansal bütünlük: «ortak bilinç, kültür ve değerlerin kazandırılması»	Örtük – kültürel yeniden üretim (K10)	Gelecek-toplum	Toplumsallaşmayı kuşaklararası aktarım olarak kurma	S6
13	Din öğretimi: «teolojik bilgiyi analitik yöntemle çözümleme»	Örtük – dinî bilginin işlevi (K5)	Din-toplum	Dini hem aidiyet hem analitik bilgi alanı olarak konumlama	S3

3.1. Yetkin ve Erdemli İnsanın İnşası

Programın merkezinde yetkin ve erdemli insan hedefi yer alır. Yetkinlik belli bir alanda gerekli bilgi ve becerilere sahip olmayı, erdem ise ruhsal olgunluğu ve ahlaken övülen meziyetleri karşılar. Öğrenci profili insanın ontolojik bütünlüğü (ruh ve beden), epistemolojik bütünlüğü (bilgi ve bilgelik), zamansal bütünlüğü ve aksiyolojik olgunluğu üzerine kurulmuş; ahlaklı, bilge, cesaretli, estetik, iradeli, merhametli, sağlıklı, sorgulayıcı, üretken ve vatansever olmak üzere on profil özelliğine ayrılmıştır.

Bu tasavvurda insan salt bilişsel bir varlık değildir; ahlaki, manevi, bedensel ve toplumsal yönleriyle bütüncül bir varlık olarak konumlandırılır. Ahlaklı özelliğinin adil olma, başkalarının hak ve mahremiyetine saygı ve toplumsal sorunlara duyarlılık gibi bileşenlerle tanımlanması, erdemi bireysel bir iç olgunlukla sınırlamayıp doğrudan toplumsal ilişkiler alanına taşır. Bilgeliğin bilgi ile erdemin birleşimi olarak tanımlanması ise bilginin kendi başına değil ahlaki bir çerçeve içinde değer kazandığı bir epistemolojiyi öne çıkarır. İdeal insan, bilgiyi ahlaki ve toplumsal sorumlulukla birleştiren bir figürdür. Program bu noktada iyi insan, iyi öğrenci ve iyi vatandaş arasında keskin bir ayrım yapmaz; bu üç figürü aynı profil özelliklerinin farklı görünimleri sayarak iç içe geçirir. Erdemin eğitim yoluyla kazanılabilir bir nitelik biçiminde kurgulanması, ahlaki olgunluğun öğretmen adayları üzerinde görgül olarak incelendiği çalışmaların dayandığı varsayımla da örtüşmektedir (Sancak - Tabakoğlu - Öz, 2020, 301-320).

3.2. Sorumluluk Ekseninde Birey-Toplum İlişkisi

Program birey-toplum ilişkisini büyük ölçüde sorumluluk değeri üzerinden kurar. Sorumluluk, kendine karşı görevler ile topluma karşı görevler olarak ikiye ayrılır; ikincisi toplumsal yardımlaşma ve dayanışma etkinliklerine katılmayı, kamu mallarını özenli kullanmayı, vergi vermek, oy kullanmak ve kanunlara uymak gibi vatandaşlık görevlerini ve toplumun millî ve manevi değerlerini koruyup yaşatmayı kapsar. Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi'nin nihai hedefi de bireysel değil toplumsaldır: huzurlu aile ve toplum ile yaşanabilir çevrede huzurlu insan.

Bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasındaki ilişki, birinin diğerine feda edildiği bir karşıtlık biçiminde değil, bireyin olgunlaşmasının topluma katkıyla tamamlandığı bir denge içinde kurgulanır. Model, değerden erdeme, erdemden huzurlu aile ve topluma doğru ilerleyen bir mantık izleyerek bireysel ahlaki gelişimi doğrudan toplumsal bütünleşmenin hizmetine koşar. Çatı değerlerin adalet, saygı ve sorumluluk olarak belirlenmesi de bu yönelimi pekiştirir. Sonuç olarak programın birey tasavvuru bireyci değil, birey-toplum

dengesi üzerine kurulmuş ve toplumcu vurgusu baskın bir tasavvurdur; birey, hak sahibi olduğu kadar ödev yüklenen, toplumsal düzeni sürdürmekle görevli bir aktör olarak konumlanır. Değerin eyleme dönüşmesine yapılan bu vurgu, davranışın betimleyici sosyal-bilimsel kavranışı ile dinî ilimlerdeki normatif kavranışını birbirine bağlayan bir çerçeveye işaret eder (Kobyas, 2015, 50-63).

3.3. Dinî, Millî ve Evrensel Referansların Eklemlenmesi

Program değerlerin dayanağını açıkça millî ve manevi değerler olarak belirtir, aynı zamanda değerlerin evrensel boyutunun da göz ardı edilmediğini ifade ederek evrensel bir katman ekler. Amaç metninde vatan, millet, bayrak, şehitlik ve gazilik gibi millî birlik değerleri ile sevgi, saygı, kardeşlik ve dostluk vurgulanır. Saygı değeri altında her insanın kendi dinine uygun yaşama hakkının kabulü ve insanların farklı kültür ve inançlara sahip olabileceğinin fark edilmesi gibi çoğulcu ifadeler yer alırken, aynı değer içinde yaşanan toplumun millî ve manevi değerlerini dikkate almayla çerçevesenir.

Program dinî, millî ve evrensel referansları hiyerarşik bir karşıtlık içinde değil, iç içe geçmiş katmanlar hâlinde eklemler. Millî ve manevi değerler zemini oluştururken evrensel değerler bu zeminle bağdaştırılır. Farklılık ve çoğulculuk, çatışma kaynağından çok ortak millî-manevi çerçeve içinde tanınan bir çeşitlilik sayılır. Dinî bilgi, olgusal gerçekliğin bilgisini teolojik bilgiyle bütünleştiren ve bunu analitik bir yöntemle çözümleyen bir yaklaşımla sunulur; böylece din hem bir aidiyet kaynağı hem de analitik olarak ele alınabilen bir bilgi alanı olarak konumlanır. Din-toplum ilişkisi, dinin toplumsal bütünleşmeye ve ortak değerlerin sürdürülmesine katkısı üzerinden kurulur. Millî, dinî ve çağdaş-evrensel referansların aynı normatif metinde bağdaştırılması çabasının Türk düşüncesinde köklü bir arka planı vardır; hars ile medeniyet, din ile çağdaşlık arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı, Ziya Gökalp'ten Niyazi Berkes'e uzanan modernleşme tartışmalarının merkezî sorularından biridir (Kobyas, 2019, 1575-1587; Kobyas, 2020, 233-251).

3.4. Özgürlük, Eleştirel Düşünme ve Ahlakî Sınırların Dengelenmesi

Program özgürlüğü ve eleştirel düşünmeyi açıkça teşvik eder. Öğrenci profilinde bağımsız ve özgür düşünen, eleştirel düşünen, sorgulayıcı ve araştırmacı nitelikler yer alır; çalışkanlık değeri edinilen bilgileri eleştirel bakış açısıyla değerlendirmeyi içerir. Ancak özgürlük değeri aynı zamanda sınırlarıyla birlikte tanımlanır: özgürlüklerini kullanırken diğer insanlara ve topluma karşı sorumluluğa önem verme, toplumsal düzenin sağlanması için kurallara uyma ve her alanda millî ve manevi değerlere sahip çıkma. Benzer biçimde bağımsız ve

özgür düşünen öğrencinin kendi değer ve inançlarıyla uyumlu biçimde düşünerek karar vermeyi öğrenmesi beklenir.

Eleştirel düşünme ile değer aktarımı arasındaki gerilim, program tarafından eleştirelliğin ahlaki ve toplumsal bir çerçeve içinde konumlandırılmasıyla dengelenir. Özgürlük burada sınırsız bir bireysel özerklik değildir; sorumlulukla, toplumsal düzenle ve millî-manevi değerlerle uyumlu bir özerklik biçiminde tasavvur edilir. Bu kurguyla program sorgulayan ve eleştiren bir özne yetiştirmeyi hedeflerken bu özneyi belirli bir değer ufku içinde konumlandırır. Buradaki eleştirelilik, mevcut değer çerçevesini yıkan değil, onu yeniden üreten bir eleştirelilik biçimini alır.

3.5. Geçmişten Geleceğe Kültürel Yeniden Üretim ve Medeniyet

Tasavvuru

Program zamansal bütünlük ilkesiyle eğitimi geçmişten geleceğe uzanan bir süreç olarak kurar. Öğrencinin içinde büyüdüğü toplumla ortak bir geçmişe sahip olduğu vurgulanır ve milletçe sahip olunan ortak bilinç, kültür ve değerlerin öğrenciye kazandırılması amaçlanır. Vatanseverlik değeri, somut ve somut olmayan kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması için sorumluluk üstlenmeyi içerir. Model, değerlerin dayanağını adalet, hikmet, merhamet, iyilik, doğruluk, çalışkanlık, faydalı olmak ve güzellik gibi değerler üzerinde yükselen bir medeniyet mirasına bağlar.

Bu zaman tasavvuru, kültürel aktarımı bireysel bir öğrenmenin ötesinde kuşaklararası bir yeniden üretim süreci olarak konumlandırır. Geçmiş korunacak ve aktarılacak bir miras, gelecek ise bu miras üzerine inşa edilecek bir medeniyet ufku olarak tasavvur edilir. Öğrenci bu sürekliliğin hem taşıyıcısı hem kurucusudur. Programın gelecek tasavvuru yalnızca uyumla sınırlı değildir; öğrenciden toplumun daha adil ve eşit bir düzene sahip olması için çalışması ve toplumsal sorunların çözümünde sorumluluk üstlenmesi de beklenir. Böylece kültürel yeniden üretim vurgusu, sınırlı da olsa dönüştürücü bir sorumluluk çağrısıyla birlikte anılır.

4. Temalar Arası İlişkiler

Beş tema birbirinden bağımsız değildir, ortak bir eksende birleşir. Yetkin ve erdemli insan tasavvuru sorumluluk yoluyla topluma bağlanır; bu bağ dinî, millî ve evrensel referansların ortak çerçevesinde meşrulaşır; özgürlük ve eleştirelilik bu çerçevenin sınırları içinde konumlanır; bütün bu yapı ise geçmişten geleceğe uzanan bir süreklilik ve medeniyet tasavvuruna yaslanır.

Programın karşıt gibi görünen kavram çiftlerini nasıl bağdaştırdığı bu ilişkisellikte görünür hâle gelir. Birey ile toplum, birbirini dışlayan kutuplar gibi

değil, sorumluluk kavramı aracılığıyla birbirini tamamlayan iki uç halinde sunulur. Özgürlük ile sorumluluk, hak ile ödev, eleştirel düşünme ile değer aktarımı, gelenek ile gelecek arasındaki gerilimler programda çatışmaya dönüştürülmeden, bir denge retorikleriyle çözülür. Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi'nin çatı değerleri olan adalet, saygı ve sorumluluk, bu dengeleri taşıyan üç mafsallık işlevi görür.

Bu dengeleme stratejisinin ayırt edici yönü, karşıtlıkların bir tarafını tümüyle feda etmemesidir. Program hem eleştirel hem değer yüklü, hem özgür hem sorumlu, hem millî hem evrensel bir özne kurmayı dener. Ancak bu dengede ağırlık merkezi bireysel özerklikten çok toplumsal bütünleşme ve ortak değerlerin sürdürülmesi yönündedir.

5. Sosyolojik Tartışma

Değerlerin, dinin ve ahlakın okul aracılığıyla aktarımı, dinin sosyolojik araştırmanın konusu edilmesinin en verimli alanlarından biridir; zira din, bireysel bir inanç olduğu kadar toplumsal kurumlar ve süreçler içinde üretilen ve aktarılan bir olgudur (Kobya, 2015, 50-63). Dinî kurumların eğitim politikaları eliyle toplumsal işlev üstlendiği yakın dönem Türkiye örnekleri de bu çerçeveyi somutlaştırmaktadır; dinî kurumların eğitim politikaları aracılığıyla kadına yönelik şiddetle mücadelede katkısı üzerine yürütülen güncel çalışma da bu toplumsal işlev boyutunun önemine işaret etmektedir (Okur - Bahçekapılı - Genç, 2025). Ataerkil dinî söylemden kadın okumalarına uzanan hermenötik dönüşümün kadın hakları açısından taşıdığı sınırlılıkları çözümleyen güncel çalışma da; DKAB programının “saygı” ve “farklılığa tanınma” değerlerinin hermenötik bir okumayla ne ölçüde bağdaştığının tartışılmasına imkân vermektedir (Genç - Okur - Özalp, 2026, 197-214). Programın değer aktarımı anlayışı bu çerçevede klasik ahlak eğitimi sosyolojisiyle belirgin bir yakınlık taşır. Durkheim'in ahlak eğitimi toplumsal dayanışmanın ve kolektif değerlerin bireye kazandırılması olarak ele alan yaklaşımı, programın bireysel ahlaki gelişimi doğrudan huzurlu aile ve toplum hedefine bağlayan mantığını anlamada işlevseldir. Değerlerin programa kaynaşık biçimde işlenmesi ve bütün bileşenlere yayılması, ahlaki toplumsallaşmanın örtük ve yaygın karakterini yansıtır (Durkheim, 1961). Programın din-toplum ilişkisini dinin toplumsal bütünleşmeye ve ortak değerlerin sürdürülmesine katkısı üzerinden kurması da, dinî hayatın kolektif ve bütünleştirici işlevine ilişkin Durkheimci çözümlemeyle koşutluk taşır (Durkheim, 1995).

Öte yandan zamansal bütünlük ve kültürel miras vurgusu, toplumsallaşmayı kuşaklararası bir yeniden üretim süreci olarak kavramayı gerektirir. Berger ve Luckmann'ın toplumsal gerçekliğin kuşaklar arası aktarımla inşa edildiğine

ilişkin çözümlemesi ile kültürel yeniden üretim kavramı, programın ortak bilinç, kültür ve değerleri öğrenciye kazandırma hedefiyle örtüşür (Berger - Luckmann, 1966; Bourdieu - Passeron, 1990). Bu bakımdan program, mevcut toplumsal ve kültürel düzeni sürdürmeye dönük güçlü bir yeniden üretim işlevi taşır.

Bununla birlikte programı yalnızca uyum ve yeniden üretimle sınırlı okumak eksik olur. Toplumun daha adil ve eşit bir düzene sahip olması için çalışan, şiddetin her türüne karşı çıkan ve toplumsal sorunların çözümünde sorumluluk üstlenen bir öğrenci tasavvuru, sınırlı da olsa dönüştürücü bir özneyi içerir. Program bu yönüyle uyum ile dönüşüm arasında, ağırlığı bütünleşmeden yana bir orta konum benimser: öğrenci, mevcut değer düzenini içselleştiren, ancak bu düzenin adalet ve merhamet gibi kendi ölçütleri adına iyileştirilmesine katkı sunması beklenen bir aktördür. Kuramsal kavramların buradaki kullanımı betimlemeyi süslemek için değil, programın örtük mantığını görünür kılmak içindir.

6. Sonuç

2024 DKAB Öğretim Programı öğrenciyi bilgi edinen bir bireyden ibaret görmemekte; onu belirli ahlaki, dinî, toplumsal ve kültürel niteliklerle donatılması beklenen bir toplumsal özne olarak tasarlamaktadır. İdeal insan, bilgiyi ahlaki ve toplumsal sorumlulukla birleştiren, millî ve manevi değerlere bağlı, farklılıklara saygılı, özgürlüğünü sorumlulukla sınırlayan ve geçmişten aldığı mirası geleceğe taşıyan bütüncül bir figürdür.

Program birey ile toplumu sorumluluk ekseninde; dinî, millî ve evrensel değerleri ortak bir çerçevede; özgürlük ile eleştirelliği ahlaki sınırlar içinde; geçmiş ile geleceği süreklilik ve medeniyet tasavvuru içinde eklemler. Bu tasavvurda ağırlık merkezi bireysel özerklikten çok toplumsal bütünleşme ve ortak değerlerin sürdürülmesi yönündedir; ancak program adalet, merhamet ve toplumsal sorumluluk gibi değerler aracılığıyla sınırlı bir dönüştürücü sorumluluk çağrısını da içinde barındırır.

Son olarak, DKAB programının değer aktarımı ayrı bir değerler ünitesi olarak değil, insan, öğrenci ve toplum tasavvuruna kaynaşık örtük bir katman olarak işlemektedir. Bu nedenle programı yalnızca açık değer listeleri üzerinden okumak, onun asıl toplumsal iddiasını gözden kaçırmak anlamına gelir. Türkiye’de örgün din eğitimi politikasının yaygın din eğitimi ile kurduğu bütünleyici ilişkiyi dikkate alan güncel araştırmalar da bu örtük katmanın okul dışı mekânizmalarla (ör. 4-6 yaş Kur’an kursları) nasıl beslendiğini göstermektedir (Gümrükçüoğlu - Genç - Uddin, 2022, 1029-1054).

Kaynakça

- Bağ, Sema - Sancak, Seyyid. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıf) Öğretim Programında Aidiyet Duygusu”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2026), 615-640. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1920756>
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday, 1966.
- Bourdieu, Pierre - Passeron, Jean-Claude. *Reproduction in Education, Society and Culture*. çev. Richard Nice. London: Sage Publications, 2. Basım, 1990.
- Doğangün, Fatma - Sancak, Seyyid - Koby, Murat. “Bağımlılıkla Mücadelede Din Öğretim Programları ve Ders Kitaplarının Rolü”. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 25/3 (2025), 1621-1646. <https://doi.org/10.11616/asbi.1742578>
- Durkheim, Emile. *Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education*. çev. Everett K. Wilson - Herman Schnurer. New York: The Free Press, 1961.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. çev. Karen E. Fields. New York: The Free Press, 1995.
- Genç, Muhammet Fatih - Okur, Hüseyin - Özalp, Hasan. “From Patriarchal Religious Discourse to Feminine Readings: The Hermeneutic Impasse of Women’s Rights”. *Women’s Studies* 55/2 (2026), 197-214. <https://doi.org/10.1080/00497878.2025.2582631>
- Genç, Muhammet Fatih - Uddin, A.H.M. Ershad. “The Model of Religious Education in Today’s Secular and Multicultural Societies - Post-Confessional Inclusivist Religious Education (PCIRE)”. *British Journal of Religious Education* 45/2 (2023), 127-137. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2122934>
- Gümrükçüoğlu, Süleyman - Genç, Muhammet Fatih - Uddin, A.H.M. Ershad. “Din Eğitimi Politikalarının Değişim Sürecinde Türkiye’de Okul Öncesi Din Eğitimi (4-6 Yaş Kuran Kursları Örneği)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (2022), 1029-1054. <https://doi.org/10.33415/daad.1109482>
- Koby, Murat. “Din Sosyolojisinde Dini Davranış Kuramları”. *dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 3/5 (2015), 50-63.
- Koby, Murat. “Ziya Gökalp’in Çağdaşlık ve Laikliği Temellendirme Çabası ve İslam”. *Turkish Studies* 14/3 (2019), 1575-1587. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.22704>

- Kobyay, Murat. “Niyazi Berkes’e G6re İslam ve ağdaşlaşma”. *B6lent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fak6ltesi Dergisi* 7/1 (2020), 233-251. <https://doi.org/10.33460/beuifd.702675>
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi  ğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2024a. <https://tymm.meb.gov.tr>
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi  ğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2024b. <https://tymm.meb.gov.tr>
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli  ğretim Programları Ortak Metni*. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2024c. <https://tymm.meb.gov.tr>
- Okur, Hüseyin - Bahçekapılı, Mehmet - Genç, Muhammet Fatih. “Religious Institutions and Educational Policies in Combating Violence Against Women: The Case of Türkiye”. *Religions* 16/12 (2025), 1573. <https://doi.org/10.3390/rel16121573>
- Sancak, Seyyid. “Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi  ğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi”. *Dergiabant* 7/13 (2019), 94-115. <https://doi.org/10.33931/abuifd.532989>
- Sancak, Seyyid - Tabakoğlu, Mehmet -  z, Ayhan. “Eğitim Fakültesi Sınıf  ğretmenliği Bölümü  ğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri”. *Bilimname* 41 (2020), 301-320. <https://doi.org/10.28949/bilimname.669058>